

Društveno restrukturiranje i novi socijalni kontekst

Alija Hodžić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

SAŽETAK Predmet rada je analiza različitih strukturnih slojeva hrvatskog društva i promjena u njima. Raščlamba se temelji na podacima prikupljenim strukturiranim upitnikom na reprezentativnom uzorku punoljetnog stanovništva Hrvatske, konstruiranom temeljem popisa stanovništva 2001. godine, što je provedeno sredinom 2004. u sklopu projekta *Sociološki aspekti mreže naselja u kontekstu tranzicije*. Analizira se rezultate na temelju kojih se može steći uvid u proces integracije Hrvatske u suvremene, globalizacijom zahvaćene procese: riječ je o analizi obiteljske (porodične), obrazovne i novouspostavljene klasne strukture, tj. vlasničkih struktura, zanimanja, radnih statusa i grana djelatnosti (strukture zaposlenosti). Raščlamba je usmjerena osobito na distribuciju ovih obilježja s obzirom na vrstu naselja, a što omogućuje proporcionalan uzorak naselja na kojem je provedeno prikupljanje podataka. Rezultati istraživanja pokazuju svekoliko društveno restrukturiranje, ali se istraživana obilježja, s obzirom na širinu i stupanj promjena, umnogome razlikuju. Raščlamba rezultata pokazala je da su obiteljske i obrazovne strukture najotpornije na promjene u procesu postsocijalističke transformacije, a da su grane djelatnosti, a posebno vlasnički odnosi izloženi najvećim promjenama. Promjene ovih struktura podjednako ne zahvaćaju ni sve tipove naselja. Postoji manja ili veća sistematska razlika između gradskih i seoskih naselja, pri čemu se po svojim značajkama Zagreb izdvaja od svih drugih naselja. Autor zaključuje kako hijerarhijski organizirana mreža naselja uključuje različite stupnjeve socijalne gustoće i s tim u vezi različite stupnjeve sposobnosti za promjenu.

Ključne riječi: društvena struktura, vrste naselja, isključivanje, porodični život, vlasnička struktura, obrazovanje, radni status, zanimanje, grana djelatnosti.

Primljeno: 10. lipnja 2005.

Prihvaćeno: 29. srpnja 2005.

1. Pristup društvenoj strukturi u postsocijalističkom razdoblju

Sveprisutni procesi reprodukcije društva u znaku modernosti ili kasne modernosti u društvenom prostoru proizvode različite i, po smislu, neuskладene i oprečne posljedice. Tako, s jedne strane, neke evropske ruralne prostore (među njima i izvjesna hrvatska seoska područja) nekoliko zadnjih desetljeća obilježuje pojava rekompozicije (Kayser, 1990.), pojava što označuje povećanje socijalne gustoće,

povratak, pa i prevladavanje nepoljoprivrednih zanimanja u seoskom stanovništvu (od industrije do raznih vrsta uslužnih djelatnosti), preokret u usporedbi s razdobljem modernizacije koje je deindustrijaliziralo (Tilly, 2002.) ili »poljoprivrediziralo« (Hodžić, 1988., 2000.) seoska naselja, tako što su u njima nestajale neke vrste poslova što ih se obavljalo u seljačkom domaćinstvu/gospodarstvu, jer su potrebu za njima potisnuli novi industrijski proizvodi, a s druge strane, na djelu je proces depopulacije i nestajanja ili »izumiranja« nekih seoskih naselja, pa i širih ruralnih područja. A u seoskim se prostorima izražavaju dublji procesi kakvi i nisu počeli u njima, već su im žarišta u, po funkcijama, hijerarhijski organiziranim gradskim naseljima i aglomeracijama. Selo je u modernim uvjetima samo druga slika ili interpretacija grada. Hijerarhijski ustrojena mreža gradskih naselja, mada u većem dijelu povijesno utemeljena, nije zatvorena: njezina (ne)stabilnost prije svega ovisi o načinu upravljanja društvenim resursima; njihovom centralizacijom ili decentralizacijom, autonomijom ili kontrolom, prepoznavanjem i vrednovanjem, uključivanjem i isključivanjem.

U postsocijalističkom hrvatskom društvu ovaj bi proces diferencijacije u prostoru mogao poprimiti nove i radikalnije oblike: od potpuna isključivanja do raznih oblika, trajnijih ili tek privremenih i povremenih, uključivanja. Novi kontekst znači napuštanje socijalističkog načina raspodjele resursa, socijalističke logike reprodukcije (u kojoj su i bile moguće tzv. političke tvornice) i preuzimanje logike plasmana kapitala autonomnih poslovnih banaka¹ i drugih privrednih aktera koje, po logici vlastitog ustroja, ne mogu prepoznati tzv. širi društveni i razvojni interes. Tako, neki prostori, vrste djelatnosti, ljudi različitih vrsta i razina kvalificiranosti dobivaju nove šanse, a neki ih gube, pa se moraju prilagodavati novim okolnostima, mijenjati sebe ili napuštati neprosperitetna naselja.

Takve promjene, jasno, ne zahvaćaju sva područja društvenog života istodobno i jednakom snagom, pa i kada je riječ o radikalnima, revolucionarnim promjenama globalnih razmjera, kakav je u Hrvatskoj bila socijalistička modernizacija ili suvremena postsocijalistička preobrazba u uvjetima kasne modernosti ili gotovo sveprisutnih procesa globalizacije. Neke oblasti društvenog života manje su podložne radikalnima mijenama, imaju snažnu vlastitu dinamiku i dugoročne su prirode (npr. promjene u obiteljskom životu), kao što neki procesi samo obnavljaju određene postupke i obrasce i ne pridonose ikakvoj promjeni okvira u kojem se zbiva neka interakcija i djelovanje. Te procese, uz kumulaciju i preobrazbu, R. Boudon (1979.: 151) naziva procesima repeticije, reprodukcije i blokada, kakvi nasuprot procesa kumulacije i transformacije, nemaju povratne veze s okolinom u kojoj se djelovanje zbiva. U uvjetima kasne modernosti ovakvi su procesi, izgleda, gurnuti na rub društvenih zbivanja, a iz samog bi se glavnog toka, njegove logike, imali tretirati nekom anomalijom ili zastarjelošću – jer, suvremena je dinamika dinamika promjene, stalne mijene i nestabilnosti.

¹ U Hrvatskoj je više od 90% bankarskog potencijala u većinskom vlasništvu evropskih banaka, pa ih hrvatske vlasti ni strateški ne mogu iskoristiti u vrlo osjetljivom razdoblju reforma i ekonomskog restrukturiranja.

Je li onda u toj nestabilnosti suvremenog društva, sveopćoj relativizaciji, fleksibilizaciji i gubljenju čvrsto zadanih granica, moguće prepoznati njegove strukture, obrasce, matrice, mreže, kodove itd., kao veze na osnovi kojih funkcionira, održava i reproducira vlastite temeljne odnose ili je to prepoznavanje tek, i samo, jedan analitički konstrukt (kako bi se koliko-toliko sredila i osmislila, inače posve kaotična, situacija svakodnevnog života)? Kakva je, dakle, narav tih struktura, »obitavaju« li one samo u simboličkom svijetu ili su objektivne i postoje »neovisno od naše svijesti«? Bez pretpostavke o njima i sama bi analiza ljudskog djelovanja i društvenih promjena bila posve upitna: ne bi se znalo ni povode, pobude, nakane itd., niti učinke djelovanja (njihova kristalizacija), a ne bi se znalo ni prirodu promjena (promjenu se ne bi moglo čak ni zabilježiti, jer bi nedostajali kriteriji, ključ, mogućnost usporedbe). »Bilo koja djelatnost koja se često ponavlja uobličuje se u obrazac« podliježe navikavanju, a ovo u institucionalizaciju (Berger i Lukman, 1992.: 74). Ne navodi se, međutim, samo navike, strukturirano iskustvo, institucionaliziranje, već i druge značajke društvenih struktura. Obrasce se oblikuje i rabi – zapravo na određen su način zadani – i u neposrednim odnosima licem-u-lice, tj. tamo gdje je interakciji teško nametnuti krute obrasce. I tu se »zahvaća drugoga pomoću tipizirajućih shema«, iako su one »osjetljivije« nego u »udaljenijim« oblicima interakcije (Berger i Lukman, 1992.: 49). Strukture su dubinske i čine par s onim što je na površini (Bridenthal and Laibman, 2005.).

Pojašnjavajući svoj konstruktivistički strukturalizam (ili strukturalistički konstruktivizam) P. Bourdieu (1998.: 143) kaže: »Postoje objektivne strukture, nezavisne od svijesti i volje društvenih aktera, koje su sposobne da usmjere ili sputaju njihovo djelovanje ili njihove predstave«. Ali, kako »bi se izbjegao *realizam strukture* – koji hipostazira sisteme objektivnih odnosa time što ih pretvara u totalitete konstruirane mimo historije pojedinca i historije grupe ... potrebno je da se izgradi teorija o načinu nastanka prakse koja je preduslov stvaranja jedne eksperimentalne nauke o dijalektici unutrašnjosti i spoljašnosti, odnosno o interiorizaciji spoljašnosti, odnosno o eksteriorizaciji unutrašnjosti« (Bourdieu, 1999.a: 158). One su objektivne i proizvod su određene prakse, dubinske su, jednako kao tipizirajuće sheme. »Pojam strukture pretpostavlja postojanje neke nehomogene i izdiferencirane cjeline, čija diferencijacija ima relativno stabilan oblik, tako da se u odnosima različitih dijelova i obilježja cjeline mogu utvrditi pravilnosti. Homogene i nediferencirane cjeline nemaju strukturu, već se mogu razlikovati samo po svojim dimenzijama« (Milić, 1996.: 23). U analizi se svako društvo, kao nehomogena cjelina, može strukturirati prema njegovim različitim dijelovima i obilježjima: dob, spol, obrazovanje, radni status, obiteljski odnosi, geografski raspored društva, etnički ili nacionalni sastav, svakodnevna ljudskih aktivnosti, oblici društvene svijesti, itd., dakle, prema svim obilježjima što su predmet raščlambe neke nehomogene društvene cjeline ili globalnog društva, a da se na temelju prethodnog znanja i iskustva može pretpostaviti razmjerno stabilan oblik njihove distribucije i određenu pravilnost koja ih i održava u toj stabilnosti. Globalno se društvo tako pokazuje složenim sustavom međusobno povezanih i strukturiranih dijelova i obilježja.

Kako bi izbjegao shvaćanje društvene strukture kao hipostazirane cjeline, pretvorene u neku vrstu samostalne, supstancijalne cjeline, G. Gurvitch vrlo opširno de-

finira društvenu strukturu; naravno, radi vlastitog razumijevanja društva i, temeljem nje, izgradnje tipova globalnih društava. Društvena je struktura, tako, labilna ravnoteža mnogih hijerarhija u okviru totalnoga socijalnog fenomena, koja se uvijek ponovnim naporom mora obnavljati i čiju se ravnotežu održava raznim simbolima, uobičajenim društvenim ulogama, vjerovanjima i idejama, a ako je struktura globalna, i cijelom civilizacijom kojoj pripada (Gurvitch, 1965.: 458, 459).² Ovako shvaćene, društvene strukture su nestabilne, a da bi se održale u toj nestabilnosti traže stalne i nove napore i intervencije; u protivnom nestaju, a cijelo bi društvo, bez procesa strukturiranja, destrukturiranja i restrukturiranja, zapalo u arestruktabilnu osnovu, kaotične tokove što se ne može zahvatiti ikakvim analitičkim kategorijama, spontanost kakvu se ne može pojmovno izraziti. Strukture su, dakle, kao rezultat ljudske djelatnosti objektivne tvorbe, tipizirajuće sheme, dubinske i manje ili više stabilne osobine društva.

Isticanje jednoga od ovih obilježja, a sva isključuju razumijevanje struktura kao isključivo misaonih i analitičkih konstrukcija, ovisi o općem, teorijskom razumijevanju društva i područja spoznajnog interesa. Negdje je riječ o razumijevanju ljudske interaktivnosti, a negdje o pokušaju razumijevanja načina reprodukcije globalnog društva ili tipa društva – na primjer kapitalističkog društva i načina njegove reprodukcije.

Socijalistička modernizacija i društvo koje proizvodi pripada prosvjetiteljskoj inspiraciji, nastojanju da se ljudi uzdignu iz zaostalosti, predrasuda, neznanja, nereda i svih vrsta nečistoća (Bauman, 1997., Hodžić, 2002.) u uređen i na znanju utemeljen novi red. Zbog toga su neki temeljni procesi »izgradnje socijalizma« imali osobine slične procesima koji su ih od početka inspirirali. U nekim slojevima ili dimenzijama društva modernizacija je, uz različite načine »izvedbe«, proizvela jednake ili vrlo slične strukturne promjene u oba tipa evropskih društava 20. stoljeća: u demografskim kretanjima, osnovnim djelatnostima, prostornoj raspodjeli (pri čemu neki prostori »izumiru«, u nekima je na djelu proces rekompozicije, a u nekima, pak, zbiva se dosad nezabilježeno gomilanje stanovništva). Postsocijalistička društva, nasljeđujući strukturu socijalističkog društva, a u kontekstu im-

² »Svaka društvena struktura je labilna ravnoteža koja uvijek ponovnim naporom mora da se obnavlja, ravnoteža između mnogih hijerarhija u krilu totalnog socijalnog fenomena makrosociološkog karaktera u kojem ona predstavlja samo jedan sektor ili jedan vid: ravnoteža između specifičnih hijerarhija dubinskih nivoa, manifestacija društvenosti, društvenih regulativa, temporaliteta, nijansi mentalnog, načina podjele rada i akumulacije i, eventualno, funkcionalnih grupacija, klasa i njihovih organizacija; ta ravnoteža mnogostrukih hijerarhija učvršćena je i cementirana naročito uzorima, znamenjima, simbolima, redovitim i uobičajenim društvenim ulogama, vrijednostima i idejama, ukratko djelima civilizacije svojstvenim tim strukturama i, ako su strukture globalne, ravnoteža je učvršćena čitavom civilizacijom koja prevazilazi ta djela i u kojoj ona učestvuje istovremeno i kao stvaralačke snage i kao korisnici« (Gurvitch, 1965.: 458, 459). Strukture, pokazuje definicija, nisu samo spoznajne konstrukcije, spoznajni instrumenti ili analitički modeli. One su i realne osnove društvenih pojava koje imaju razmjerno stabilne osobine.

perativa njezine promjene, nasljeđuju, dakle, ne samo strukture stvarane specifično socijalističkim nastojanjem (političke, radne, vrijednosne: kolektivizam – individualizam i sl.), već i one što čine zajednička svojstva oba poretka. Čak neovisno o prosvjetiteljskoj inspiraciji socijalizma, nijedna promjena, ma koliko bila radikalna, ne može izazvati prouzročiti posvemašnji prekid sa stanjem kojeg se nastoji prevladati. U svakom diskontinuitetu, nekad prikriveno i potisnuto, postoji kontinuitet nekih aspekata, dimenzija i slojeva društvene zbilje.

Podaci prikupljeni u ovom istraživanju upravo obilježavaju to dvojstvo: kontinuitet u diskontinuitetu ili diskontinuirani kontinuitet. Njihov spoznajni status se i sastoji u tome da konstruirane strukture (definicije, klasifikacije i sl.), tj. način organizacije dobivenih podataka kao realnih obilježja društva, izražavaju ili predstavljaju postignuća dosadašnjih, kako socijalističkih tako postsocijalističkih, procesa, strukturacija, restrukturacija i destrukturacija. Naslijeđene i novouspostavljene strukture razlikuju se s obzirom na povijesni i društveni status i sukladno tipičnosti – prema dubinskim značajkama, trajnosti i stabilnosti. Usljed toga je i najradikalnija društvena promjena (isključujući li se održanje promjene otvorenim i sveobuhvatnim nasiljem) omogućena izvjesnim kontinuitetima i razmjernim stabilnostima bar nekih segmenata društva; kao što opća kriza podjednako ne pogađa sve slojeve i sve dijelove društva. Konsolidacija narušene ravnoteže (načelno, uvijek uvjetovane, što će reći relativne i potencijalno uvijek nestabilne) i novouspostavljenih institucija, procesa, obrazaca ponašanja i djelovanja ovisi (to bi, naime, trebalo biti nekom vrlo općenitom pretpostavkom), kako prethodno akumuliranim civilizacijskim postignućima (prisutnima ne samo u društvenih elita nego i u ukupnoj populaciji), tako i o dominantnoj strategiji preobrazbe određena postsocijalističkog društva i njegovoj interakciji s okolinom što prevladava u procesima i odnosima kasne modernosti.³

³ Ta konsolidacija bi označila i dovršetak osebujna procesa tranzicije u postsocijalističkim društvima. U političkom bi životu ta konsolidacija značila postizanje relativne stabilnosti novouspostavljenih institucija, organizacija i procedura (političke stranke, podjela vlasti, poštivanje procedure, sudjelovanje građana u održanju političkog poretka, itd.) i sposobnost vlasti da ubire poreze i druga davanja nužna za održavanje zajamčene sigurnosti (svodenje, primjerice, sive ekonomije na razinu »durkheimovske normalnosti«, uobičajene statističke prosječnosti) i da na cijelome prostoru što joj pripada zajamči sigurnost građana; u ekonomiji, stabiliziranje (što znači i prihvaćanje od većine radno-aktivnog stanovništva) institucija i načina djelovanja suvremenog kapitalizma (to je i intencijsko i stvarno zadano okruženje) i izvjesnu stopu rasta; da u socijalnom životu stvori, i sa stanovišta promjenama najpogođenijeg dijela stanovništva, stanovitu ravnotežu društvenog bogatstva. Uz ovo bi se u multietničkim društvima moralo prepoznati politiku »višestrukih i komplementarnih«, a ne »polariziranih i konfliktnih« identiteta (Linz i Stepan, 1998.: 55) što su se pojavili već u prvim demokratskim izborima, koji su regionalnim nacionalizmima dali demokratsku legitimaciju i uveli veliku nesnošljivost spram manjinskih (etničkih) skupina (Linz and Stepan, 1992.: 134, 135). Dugotrajna nestabilnost stvara neku vrstu »strukturiranog nereda«, ono »ludilo u kome ima nekog sistema«. Radikalni, novi počeci koji obično proizvode i osnivačke mitove (a tako je i u suvremenoj Hrvatskom), proizašli iz kaotičnog stanja, moraju u

2. Modernizacija i obiteljski život

2.1. Promjene u strukturi i ulogama obitelji

»Porodica je dio osnovne strukture, pošto je jedna od njenih osnovnih uloga da bude osnova uredene reprodukcije društva i njegove kulture iz generacije u generaciju« (Rawls, 2003.: 200). Ovaj »reproduktivan rad« kao rad za budućnost je potreban rad društva, jer u djece ima osigurati »moralni razvoj i obrazovanje unu-

vlastitoj dinamici preći, odnosno u pravilu prelaze, iz faze i procesa totalizacije u fazu i proces detotalizacije (Supek, 1974.). Ili, iz malo općenitije i drukčije perspektive: u središtu je tog procesa, procesa izgradnje poretka, moć koja može vladati međuodnosom nereda i reda, opće obilježje, smatra Balandier, svih tipova društava, jer »moć u svakome društvu proizlazi iz nužnosti borbe protiv entropije koja mu prijete neredom, kao što prijete svakom sustavu. Ali iz toga ne treba zaključiti da se ta obrana služi samo jednim sredstvom (prisilom) i da je može osigurati samo jedna jasno diferencirana vladavina. Valja uzeti u obzir i zahvatiti sve mehanizme koji pridonose održanju ili ponovnom uspostavljanju unutrašnje suradnje. Obredi, ceremonije ili postupci koji osiguravaju periodično ili prigodno obnavljanje društva, kao i uspomene i njihova 'birokracija', također su sredstva tako shvaćenog političkog djelovanja« (Balandier, 1998.: 42). I moć određenog diskursa, kakav razgrađuje ili onog što reproducira kaotično stanje te diskursa koji uspostavlja pravila, ne dramtizira, i nije mu više stalo do mobilizacije: »'Osoba sam koja je odradila rat', kaže u ljeto 2002. godine, u jednoj emisiji HTV-a, član jedne 'dragovoljačke udruge hrvatskih branitelja'. To kaže bez povišenog tona, mirno sasvim sabrano. Kao da je riječ o, po nekom ugovoru, odradenom poslu. Rat, dakle, kao radna obaveza. Nezadovoljan je ekonomskim položajem, svojim i svojih ratnih drugova. Ova rečenica i ton... ukazuje ne samo na potrebu za vraćanjem normalnosti već i na to da je normalnost (javnog diskursa), možda, već i postignuta (pa ma na čemu se ona zasnivala). Izgubila se logika participacije, davanja ili žrtvovanja (za ono što se naziva nacionalnim bićem), a na djelu je logika ekvivalencije. Odradili smo rat, pa oni za koje smo to napravili (elite ili čitava zajednica) trebaju nam uzvratiti odgovarajućim, ekvivalentnim ekonomskim dobrima« (Hodžić, 2004.: 100). Rat i rad, strasti i interesi. Nastojanje koje rat prikazuje kao rad, nastojanje je da se, naknadno, strasti pretvore u interese; jer, svijet normalnosti je svijet interesa, a svijet interesa povezuje se sa svijetom rada: »Ti si došao raditi svoj posao, novinaru kaže 33-godišnji umirovljeni vojnik HV i zidar, koji priča kako je po zapovijedi ubio stariju civilnu osobu. Tako sam i ja išao raditi svoj posao. Zamisli: da sam ti ja nadređeni zidar, pa da ti kažem da pomakneš onu ciglu. Bi li je pomaknuo? Moraš li to učiniti? Moraš. E vidiš – tako sam i ja izvršavao zapovijedi« (Ubio sam po zapovijedi..., *Novi list*, Rijeka, 11. kolovoza 2005.). Nasuprot ovome, jedan »sindikalc«, član »Udruge branitelja«, u povodu privatizacije tvornice, koja, navodno, zadire u interese zaposlenih, misli da tu, za njih nepovoljnu privatizaciju, mogu spriječiti »zaposleni branitelji«, pa ih u središnjoj dnevnoj informativnoj emisiji HTV-a (12. kolovoza 2005., u 19,30) i poziva: »Gospodo branitelji, budite spremni«. Ovdje se interese iz područja rada prenosi u osvojeno polje nedodirljivosti, ratno polje branitelja, dramtizira se i mobilizira (»budite spremni«); iz logike rada (radnih odnosa) cilja se na logiku rata (odnose u ratu). Prvi slučaj, pretvaranje rata u rad, strasti u interes, ilustrira proces detotalizacije, nastojanje da se institucionalizira izborne vrijednosti, drugi, pak, kao militarni diskurs, taj proces odgađa ili destabilizira, jer se takvim diskursom ne može postići stabilno civilno društvo. Konsolidacija postsocijalističke transformacije njime je svakako otežana.

tar šire kulture, ... odgoj i razvoj takvih građana u odgovarajućem broju kako bi se obezbjedila trajnost društva» (Rawls, 2003.: 201), te sve dotle dok djelotvorno obavlja tu ulogu posebni oblici porodice (monogamijski, heteroseksualni ili drugi) nemaju ikakvu bitnu važnost.⁴ Upravo je »podizanje« djece, socijalizacijska uloga obitelji u uvjetima kasne modernosti izložena temeljnoj, strukturalnoj krizi. Narušeni su ustaljeni obiteljski odnosi (između bračnih partnera, djece i majke i oca), različite dimenzije obiteljskog života (rad izvan i u domaćinstvu, emocionalna podrška, odgoj djece) i životni ritam⁵ njihovih članova međusobno se udaljavaju i teško se održavaju na okupu, a obrasce obiteljskog života zamjenjuju individualni obrasci. Razbijena je prijašnja koherencija obiteljskih uloga. Život se djece u zadnja dva-tri desetljeća umnogome mijenja, jer se mijenjaju, restrukturiraju, životni modeli u kojima odrastaju (život s jednim roditeljem, razvedenim roditeljima, nevjenčanim parovima, u mrežama majkâ, maćeha, očeva i očuha, s bakom i djedom a bez roditelja, sa zaposlenim majkama koje imaju sve manje vremena za djecu, u homoseksualnim i lezbijskim zajednicama očeva i majkâ, itd.). Obiteljski se život reorganizira, mijenjaju se granice u partnerskim odnosima i sve je »veći broj djece koja se socijaliziraju u obiteljskim oblicima koji su bili marginalni, ili čak nezamislivi, pred samo tri desetljeća, što je tek trenutak prema kriterijima⁶ povijesnog vremena« (Castells, 2002.: 232). Kao izraz nastalih promjena, nastaju i promjene u strukturi ličnosti: u novih naraštaja postaju i složenije i nesigurnije, ali i više, zbog odrastanja u ambijentu bez strogih granica i s višestrukim ulogama,

⁴ To znači da se »pravda kao nepristranost odnosi prema pitanju prava i dužnosti homoseksualaca i lezbijki« tako da su, ako su, »u skladu s urednim porodičnim životom i obrazovanjem djece ona, *ceteris paribus*, sasvim dopustiva« (Rawls, 2003.: 201).

⁵ Pedesetih godina, kao osmoškolcu u južnohercegovačkom gradiću, majka mi je govorila o početku propadanja porodice. Razlog tog početka vidjela je u nestajanju svakodnevnog zajedničkog ručka. Dnevni ritam zaposlenih, nezaposlenih i učenika nikako se nije moglo uskladiti, kako bi se osigurao taj dnevni zajednički susret. Dvosmjenski rad, jutarnja i poslijepodnevna škola, postupno nestajanje dvokratnog radnog vremena (za razne službenike, trgovce, zanatlije i druge zaposlene u uslugama) sa stankom za ručak i kraći odmor, posve su poremetili »strukturu obiteljskog dnevnog vremena« i u radnom danu onemogućivali organiziranje zajedničkog ručka. Šezdesetih godina to je pojačano »podruštvljavanjem prehrane«: u tvornicama i većim ustanovama organizirana je kolektivna prehrana, a zaposlenim u manjim radnim organizacijama ponudena je, uz vrlo pristupačne cijene, užina ili rani ručak. Za većinu se zajednički dnevni ručak moglo organizirati tek neradnim danom, nedjeljom i praznikom. »Sociološka imaginacija« moje majke ciljala je na nestajanje jednog dnevnog obreda u kojemu se reproducirao porodični autoritet i obrazac za postizanje obiteljske kohezije (raspored u sjedenju, redosljed u posluživanju, kratki izvještaji o učinjenom, planovi, komentari, itd.). Dnevni su se ritmovi članova obitelji vremenom sve više udaljavali, ne samo zato što su individualizirani uslijed različite organizacije radnih obveza, već i zato što je osobnost zahvatila i njihovo slobodno vrijeme.

⁶ Za samo dvadeset godina kriterij normalnosti se spram neoženjenih ljudi u Amerikanaca znatno promijenio. Povijest ove (ne)normalnosti pokazuje se tako što je negativan stav prema neoženjenim ljudima (»bolesni«, »nemoralni«, »neurotični«) 1957. iskazivalo 53%, a 1976. 33% Amerikanaca (Ehrenreich, 1983.: 20).

prilagodljiviji novima i zahtjevnim različitim društvenim ulogama. A riječ je o krizi patrijarhalne obitelji, jedine koja povijesno postoji, drži Castells, krizi, što razumijeva »slabljenje modela obitelji zasnovanog na postojanom prakticiranju autoriteta/dominacije nad cijelom obitelji od strane odrasle muške glave obitelji« (Castells, 2002.: 144). Ove promjene zahvatile su ukupnu svjetsku populaciju, više gradsku nego seosku, više onu u razvijenima nego u nerazvijenim dijelovima svijeta. Jesu li i koliko zahvatile Hrvatsku?

Tablica 1.

Domaćinstva u Hrvatskoj prema broju članova, 1953.-2001. (u %)

Broj članova domaćinstva	Godina popisa					
	1951.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Samačko	14,1	16,0	15,5	16,0	17,8	20,8
Dva člana	16,7	17,7	18,6	21,1	22,5	23,6
Tri člana	18,8	19,4	21,1	21,5	20,2	19,0
Četiri člana	18,0	19,1	20,8	22,6	23,5	20,6
Pet članova	13,3	12,9	12,1	10,1	9,2	9,2
Šest članova	8,5	7,5	6,5	5,2	4,4	4,3
Sedam i više članova	10,6	7,4	5,4	3,5	2,4	2,5
Republika Hrvatska	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Prosječan broj članova domaćinstva	3,81	3,56	3,43	3,23	3,10	2,99

Izvor: Statistički ljetopis 2003., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

U pedesetogodišnjem se razdoblju (tablica 1.) povećao udjel (sa 14,1% na 20,8%) samačkih (u kojima žive poglavito žene starije dobi, udovice) i udjel dvočlanih domaćinstava (sa 16,7% na 23,6%), a smanjio se udjel domaćinstava s pet i više članova (32,4% - 16,0%). Udjel samačkih domaćinstava u nekima evropskim zemlja znatno je veći nego u Hrvatskoj (osobito u zemljama Skandinavije), u nekima je sličan hrvatskome udjelu (primjerice, Grčka i Irska), a u trećima je manji od hrvatskog udjela (Španjolska i Portugal) (Castells, 2002.: 158). U SAD 1995. takvih je domaćinstava bilo 25,0% i, kao u drugima razvijenim dijelovima svijeta, stalno im se povećava broj. U promatranom je razdoblju, prosječno domaćinstvo u Hrvatskoj izgubilo gotovo jednoga člana (0,82), pa je uz povećanje stanovništva (3,936.022 - 4,437.460), još veći porast broja domaćinstava (1,031.910 - 1,477.377). Domaćinstvo kao osnovna socio-ekonomska jedinica, polje primarne društvenosti, solidarnosti i emocionalne podrške, znatno se promijenilo, pa sada posve prevladavaju ona što ih se naziva obiteljskim (2001. ih je bilo 1,252.025), ali se i njihova struktura mijenja (tablica 2.).

Tablica 2.
Obitelji u Hrvatskoj prema tipu, 1971.-2001. (u%)

Tip obitelji	Godina popisa			
	1971.	1981.	1991.	2001.
Bračni par bez djece	24,8	26,8	27,1	27,0
Bračni par s djecom	63,8	62,4	60,5	58,0
Majka s djecom	9,4	9,2	10,3	12,5
Otac s djecom	2,1	1,6	2,2	2,6
Republika Hrvatska	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Statistički ljetopis 2003., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

Smanjenje broja članova domaćinstva, povećanje broja tih jedinica u određenom društvu i stvaranje tzv. nuklearne obitelji (roditeljski par s djecom), konstitutivni je dio procesa modernizacije, mada njihova dinamika ne mora biti podjednaka i uskladena; moguće je istodobno povećanje članova domaćinstva i povećanje domaćinstava s nuklearnom obitelji, pa se razmjerna stabilizacija tih struktura pojavljuje u već vrlo uznapređovalom procesu modernizacije ili onom što bi se moglo smatrati njegovim relativnim dovršetkom, kada te pojave postaju dijelom opće socio-ekonomske i kulturne strukture modernizacijom proizvedenog društva. Razgradnju, pak, nuklearne obitelji, čime ona prestaje biti najraširenijim oblikom obiteljskog života i postaje samo jedan tip ekonomske, emocionalne, seksualne i druge povezanosti ljudi, valja shvatiti pojavom što pripada kasnoj modernosti.

U Hrvatskoj je proces preobrazbe domaćinstava i obiteljskog života, odnosno domaćinstava šireg porodičnog sastava (tamo gdje je bio značajnije zastupljen) u kućanstva tipa nuklearne obitelji, počeo već početkom 19. stoljeća i trajao više od jednog stoljeća.⁷ Kao raritet, i danas se u istome domaćinstvu može naći, na primjer, dva brata sa bračnim partnericama, djecom i s jednim ili oba roditelja. U Hrvatskoj još prevladavaju tzv. obiteljska domaćinstva, a među njima ona s

⁷ Vlasti Monarhije su *Osnovnim krajiškim zakonom* (1807.) pokušale spriječiti diobu porodičnih zadruga koja je, mada kao marginalna pojava, počela već potkraj 18. stoljeća. Bio je to pokušaj spašavanja organizacije krajiškog načina života, tj. organizacije života seljaka-vojnika. Jer, »otkada krajišnici nisu više upotrebljavani samo za 'mali' rat protiv Turaka, tako reći pred svojim kućnim pragom, njihovo dugo izbivanje u aktivnoj vojnoj službi moralo se negativno odraziti na njihove gospodarske poslove. Tamo gdje je bilo više muških glava u zadrugi, a u aktivnu službu pozivan je po pravilu samo dio sposobnih muškaraca, manje je trpjelo gospodarstvo. A krajiško gospodarstvo je bio temelj krajiškog vojnog sistema. Napokon je vrijedilo pravilo da iz gospodarskih razloga uz starješinu ostaje kod kuće barem jedan za rad sposoban muškarac. Od toga se moglo odstupiti samo u krajnjoj nuždi. Prema tome, postojala je opasnost da se iz male zadruge ne može uzeti nijedan vojnik« (Moačanin, 1981.: 97).

bračnim parom s djecom. Zadnja tri desetljeća njihov se udjel ipak lagano smanjuje (sa 63,8% obiteljskih domaćinstava, kojih je 1971. bilo 1,203.240, na 58,0% od 1,252.025 u 2001., ili, u usporedbi s ukupnim brojem domaćinstava, s 59,5% 1971. na 49,1% u 2001. godini), dok se udjel drugih tipova obitelji postupno povećava, osobito onih u kojima živi majka s djecom (od 9,4% do 12,5%). U SAD se u ukupnom broju domaćinstava udjel bračnog para s djecom s 40,3% u 1970. smanjio na samo 25,5% (upola manje nego u Hrvatskoj) i tako izjednačio s udjelom samačkih domaćinstava (Castells, 2002.: 229). Udjel domaćinstava s djecom i jednim roditeljem u razvijenim zemljama stalno se povećava. U nekim je evropskim zemljama još prije 20 godina (1985.) taj udjel bio znatno veći nego što je u Hrvatskoj danas (u Švedskoj 32%, Danskoj 26%, Norveškoj 23%), u nekima približan sadašnjem udjelu u Hrvatskoj (u Italiji 16%, Austriji i Belgiji 15%, Britaniji 14%, SR Njemačkoj 13%), a u nekima i niže od današnjeg hrvatskog udjela (u Španjolskoj 11% i Irskoj 7%). U Australiji ih je bilo 15%, u Kanadi 26%, a u SAD 28% (Castells, 2002.: 157).

Bračni par s djecom, koji u Hrvatskoj prevladava među obiteljskim domaćinstvima, Castells – čiji koncept ovdje djelomično rabimo jer je, uz ostalo, prilagođen empirijskoj provjeri, a takav je gotovo ukupan njegov rad – označuje patrijarhalnim oblikom porodičnog života, »arhetipskom kategorijom«, zadnjim oblikom u kojemu muškarci još održavaju i brane svoju dominaciju. Takva ocjena, što je Castells izriče bez ikakve ograde, mogla bi biti uporabljiva tek u analitičke svrhe, s punim oprezom s kakvim se u analizi rabi takve pojmove. Podrobniji bi opis, međutim, morao izaći izvan službenih statistika i zahvatiti prakticirajući način života ljudi u ovom tipu domaćinstava, gdje odnose članova ne treba deducirati i pretpostavljati (kao po sebi zadane odnose u kojima se ostvaruje muška nadmoć), već se tek na temelju iskustveno dobivenih podataka potvrđuje ili relativizira prisutnost patrijarhalnosti.⁸

Bračni par s djecom jest okvir koji patrijarhalnost čini mogućom, ali ne i nužnom. Bračni par s djecom nije jedini tip obitelji u kojemu je moguća reprodukcija patrijarhalnih odnosa, tj. muške dominacije. I bračni par bez djece, najčešće bračni partneri starije dobi, čiji se udjel u ukupnom broju obiteljskih domaćinstava (zbog produljene starosti) povećava, također je okvir, i ne samo zbog tradicijskih razlo-

⁸ Tipologije, sustave kategorija, kao instrumente raščlambe iskustvenih podataka, uvijek se, radi empirijske uporabljivosti, konstruira komplementarnim postupkom: dedukcijom i indukcijom. Prvim se postiže nužnu koherentnost, a drugim (utemeljenim na prethodnim, sistematski oblikovanim, uvidima i/ili analizi dobro odabranih primjera) ciljanu obuhvatnost i raščlambu u kategorijama vjerojatnosti. Skepsa u rezultate, svijest kako oni uvijek »funkcioniraju« u nekom kontekstu i da su uvjetovani i ograničeni samim instrumentima (definicije, klasifikacije, tipologije, način prikupljanja i sređivanja podataka, vrsta provedene analize, način integracije u postojeća znanja, itd.), omogućuje izgradnju spoznajne pozicije kakva uslijed teškoća spoznaje i njene uvjetovanosti (pa i krhkosti znanja) ne pribjegava, s jedne strane, dogmatskom uspostavljanju koherentnosti, ili, s druge, relativizaciji svih pristupa i uvida kojim se statusno izjednačuje svaki oblik znanja i vjerovanja.

ga, reprodukcije patrijarhalnosti.⁹ Jer, patrijarhalnost, bračni odnosi i odnosi roditelja i djece nisu uvjetovani samo obiteljskim vezama, već i ukupnim društvenim i kulturnim okruženjem, kao što se ni socijalizaciju djece ne može svesti samo na krug obitelji. Ako se o prisutnosti ili odsutnosti patrijarhalnosti može govoriti na temelju poslova što ih u domaćinstvu obavljaju bračni partneri, temeljem prihvaćanja ili odbijanja vrijednosti vezanih uz tradicionalan, dakle, patrijarhalan obrazac definirane muške i ženske uloge i percepcijom vrijednosti u bračnom odnosu o kojemu ovisi (ne)stabilnost braka, na temelju nekoliko provedenih istraživanja moglo bi se govoriti o tome da su u Hrvatskoj najčešće obitelji s bračnim partnerima pogodne za reprodukciju patrijarhalnosti.¹⁰

Razlike ustanovljene između muškaraca i žena može se interpretirati tako da su bračni odnosi u Hrvatskoj potencijalno konfliktni i da pretežan dio žena nije naklonjen patrijarhalizmu. To se jasno vidi kada se žene domognu tradicijom za muškarce rezerviranih mjesta – poput menadžerskih. Žene koje su se probile u menadžersku elitu, najmanje, prema jednom istraživanju 1996. godine, usvajaju, inače iznadprosječno u toj eliti prihvaćene, patrijarhalne vrijednosti (Krištofić,

⁹ Prije trideset godina, sudjelujući u istraživanju u jednome selu nadomak Ivanić Gradu, pedesetak kilometara od Zagreba, nisam uspio stupiti u razgovor sa ženom od pedesetak godina. Živjela je s mužem i bez djece u domaćinstvu. Rekla je da ne može sa mnom razgovarati sve »dok ne dođe moj gospodar«. Naravno, to ne znači da patrijarhalan obrazac obiteljskog autoriteta u seoskim naseljima nije destabiliziran, napose u razvijenijim seoskim naseljima i, po izvorima prihoda, mješovitim domaćinstvima (First-Dilić, 2002.).

¹⁰ Riječ je o istraživanjima društvene strukture 1985., 1989., 2006. i 2004. godine, čije se podatke analizira u ovom tekstu. U svima njima se pokazuju razlike u obavljanju poslova u domaćinstvu (»unutarnje poslove« – kuhanje, pranje, čišćenje i sl. – pretežno obnašaju supruge, a »vanjske poslove« – pravne, poslovne, sigurnosne – najčešće supruzi). Patrijarhalne vrijednosti, povezane s tradicionalnima muškim i ženskim ulogama, koje u cjelini prihvaća većina ispitanika, zastupa više muških nego ženskih partnera. Ali i žene, »naučene na rodne stereotipe u djetinjstvu i same održavaju opresiju afirmirajući patrijarhalne vrijednosti« (Kodrnja, 2002.: 175). Ova je napomena sasvim općenita, jer o tome namjeravam pisati u tekstu posvećenom analizi vrijednosti. Istraživanje percepcije vrijednosti u bračnom odnosu, što su u vezi s bračnom (ne)stabilnošću (Obradović, Lukinac, Radman i Šiško, 1992.: 167), pokazuje da »bračni partneri doživljavaju brak i bračne odnose različito, priroda se varijabli koje su relevantne za bračnu stabilnost razlikuje, ovisno o čijem je doživljaju bračnih odnosa riječ: varijable koje su relevantne prema doživljaju žena nisu važne i relevantne, ako se radi o percepciji bračnih odnosa u muževa. Žene su npr. zainteresirane za zajedništvo, za brak kao razmjerno čvrstu skupinu, one su protiv interferiranja muževljevih roditelja, a poput muževa su protivne onome što remeti bračnu koheziju kao što su pijenje i izbijanje muža. Muževi od braka očekuju neke druge vrijednosti. Za njih je najvažnije seksualno zadovoljstvo, oni su protiv svega što interferira u bračne odnose, a na ženu i njenu ulogu u braku gledaju prilično tradicionalno. Muževi su individualistički orijentirani. Njima je važno da odlučuju, da im nitko ne remeti osjećajni život, pa ni vlastito dijete«. Zapravo, percepcija bračnih odnosa i vrijednosti, percepcija je jednog patrijarha, gospodara: on treba biti seksualno zadovoljen, on odlučuje, drugi mu se u to ne trebaju miješati, a članovi obitelji mu trebaju biti podložni.

1997.). Čuvarice patrijarhalizma odlaze na margine obiteljskog života, iako su oblici u kojima se reproducira još i dominantni i razmjerno stabilni.

Krizu patrijarhalnosti Castells raščlanjuje kroz promjene u obiteljskom i seksualnom životu, u zaposlenosti žena, analizom feminističkih pokreta¹¹ i pokreta za seksualni identitet (pokreti homoseksualaca i lezbijka) te s obzirom na nove mogućnosti začeca i rađanja u bioinženjeringu i medicini. Sve to u međuovisnosti stvara nove kriterije vrjednovanja i oblike obiteljskog života u kojima se i reprodukcija i socijalizacija djece odvijaju sve više izvan donedavno dominantnog patrijarhalnog okvira organizacije obiteljskog života. Nije riječ o nestanku obitelji i obiteljskih veza, već o njihovim novim oblicima, novima i sve fleksibilnijim strukturacijama.

Tablica 3.
Sklopljeni i rastavljeni brakovi u Hrvatskoj, 1971.-2002.

Broj brakova	Godina							
	1971.	1981.	1991.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.
Sklopljeni brakovi	37.701	33.855	21.583	24.234	23.778	22.017	22.076	22.806
Rastavljeni brakovi	5.427	5.704	4.877	3.962	3.721	4.419	4.670	4.496
Koeficijent divorcijaliteta	144	169	226	164	157	201	212	197

Izvor: Statistički ljetopis 1997., 1999., 2003., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske

Broj sklopljenih brakova (tablica 3.) uz određena kolebanja, tendencijski se smanjuje. Naglo smanjenje broja sklopljenih brakova 1991. (uz određen porast do

¹¹ Na temelju vlastitih opažanja i Touraineove kategorizacije društvenih pokreta, Castells (2002.: 201) predlaže ovu analitičku (umjesto opisne) tipologiju feminističkih pokreta.

Tip	Identitet	Protivnik	Cilj
ženska prava (liberalan, socijalistički)	žene kao ljudska bića	patrijarhalna država i/li patrijarhalan kapitalizam	jednaka (uključivši reproduksijska) prava
kulturni feminizam	ženska komuna	patrijarhalne institucije	kulturna autonomija
esencijalistički feminizam (spiritualizam, ekofeminizam)	ženski način postojanja	muški način postojanja	matrijarhalna sloboda
lezbijki feminizam	spolno/kulturno sestrinstvo	patrijarhalna heteroseksualnost	ukidanje spola putem separatizma
specifični identiteti žena (etnički, nacionalni, samoodređeni: npr. crkinja lezbijka feministkinja)	samoizgrađen identitet	kulturna dominacija	multikulturalnost bez obzira na spol
praktični feminizam (radnice, zajednička obrana, materinstvo, itd.)	iskorištavanje/zlostavljanje žene/kućanice	patrijarhalan kapitalizam	opstanak/dostojanstvo

1996., a potom blago smanjenje i posve blago kolebanje do 2002.), po svojoj prilici, odredio je opseg ove pojave: tendencijsko opadanje i stabilizacija na relativno niskoj razini. Prosječan godišnji broj sklopljenih brakova u razdoblju 1971. do 1980. bio je, naime, 35.829, od 1981. do 1990. smanjen je na 31.172, a u razdoblju od 1991. do 2000. samo na 21.250. Prosječan godišnji broj sklopljenih brakova u devedesetima je, prema onima iz sedamdesetih, smanjen za 14.579, ili 40,69%. Primjetno je, također, blago ali stalno smanjenje broja izrazito mladih nevjesta, onih između 15 i 19 godina; s 12,4% u 1998. godini na 9,9% u 2002. Razlozi svih ovih smanjenja svakako nisu samo opće demografske promjene (smanjenje i starenje stanovništva, eventualna neravnoteža u spolnoj strukturi, i sl.). Razmjerno veliko smanjenje broja sklopljenih brakova moglo bi se tumačiti i znakom krize braka, krize jednoga razmjerno stabilnog i zakonski uređenog odnosa (u Hrvatskoj još) raznospolnih osoba. Blago smanjenje broja udaja vrlo mladih djevojaka najvjerojatnije je posljedicom visokog stupnja obuhvata srednjoškolskim obrazovanjem kojim bi se zamijenilo i negdašnji miraz. Kao u sklapanja braka, i u rastavljenih brakova (s kolebanjima – smanjenje, pa povećanje) zabilježeno je izvjesno smanjenje. Ono je, međutim, znatno manje od smanjenja broja sklopljenih brakova. Izraženi koeficijentom divorcijaliteta (broj rastavljenih na 1000 sklopljenih brakova) i tu se bilježi, uz određena kolebanja, tendencijski zapravo relativno povećanje, pa se u 2000. godini raspao svake peti brak (koeficijent divorcijaliteta = 200). Spram tradicionalne stabilnosti braka u Hrvatskoj, to je značajna promjena. Uspoređen, međutim, s većinom evropskih zemalja, brak je u Hrvatskoj još stabilan, ako je razvod pokazatelj njegove (ne)stabilnosti.

»Prema podacima Vijeća Europe, koeficijent divorcijaliteta u Austriji je 2000. godine iznosio 430, Bugarskoj 301, Češkoj 412, Danskoj 371, Mađarskoj 499, Latviji 666, Sloveniji 295, Finskoj 532, Litvi 644, Nizozemskoj 398, Poljskoj 204, Portugalu 300, Rumunjskoj 226, Slovačkoj 358, Švedskoj 539, Velikoj Britaniji 528« (Živić, 2003.: 69, 70). Hrvatskoj su po tome, od navedenih zemalja, najbližije Poljska, Rumunjska, Slovenija, Portugal i Bugarska, a najveće su razlike u usporedbi s Velikom Britanijom, Finskom, Švedskom, Litvom i Litvanijom. S izuzetkom Poljske, iz ovog nepotpunog popisa, moglo bi se govoriti o sjeveru i jugu Evrope. Uspoređena s drugim zemljama, Hrvatska ima stabilan brak, mada je i ta stabilnost djelom narušena. Slično je i kad je riječ o djeci rođenoj u braku. U Hrvatskoj je 1975. izvan braka rođeno 4,9% ukupnog broja živorođene djece, 1991. ovaj je udjel povećan na 5,9%, 1995. na 7,5%, a 1999. na 8,2%. Iste godine (1999.) na Islandu je taj udjel bio 62,4%, Švedskoj 55,3%, Estoniji 54,0%, Norveškoj 49,1%, Danskoj 44,9%, Francuskoj 40,7%, Velikoj Britaniji 38,8%, Letoniji 39,1%, Finskoj 38,7%, Sloveniji 35,4%, Bugarskoj 35,1%, Irskoj 30,9%, Austriji 30,5%, Mađarskoj 28,0%, Rumunjskoj 24,1%, Njemačkoj 22,1%, Portugalu 20,9%, Češkoj 20,6%, Litvi 19,8%, Slovačkoj 16,9%. Uz Hrvatsku udjel ispod 10,0% imali su Makedonija (9,8%), Italija (9,2%) i Grčka (4,0%) (Živić, 2003.: 70). I ova raspodjela, mada nije istovjetna prethodnoj, u osnovi razdvaja sjever i jug Evrope.

Na temelju statističkih podataka o demografskim promjenama u Evropi, A. Pinelli (1995.: 88) zaključuje kako »se nestabilnost braka, izvanbračna zajednica i izvan-

bračna djeca pojavljuju tamo gdje se visoko vrednuju nematerijalni aspekti kvalitete života i tamo gdje žene uživaju ekonomsku neovisnost i relativno veliku političku moć... i u položaju su da se suoče s mogućnošću da postanu samohrane majke a da zbog toga ne postanu i ugrožen socijalni subjekt«. Tradicionalne oblike regulacije reprodukcije i seksualnih odnosa u većini razvijenih zemalja Zapada, osobito u zemljama evropskog sjevera, zamjenjuju novi i fleksibilniji. Sklonost slobodnom seksualnom izražavanju osobito je zahvatila mlade: smanjuje se dob prvoga seksualnog odnosa, povećava se sklonost vezama izvan braka, prakticira zajednički život prije braka i razmjerno nove aktivnosti usmjerene k užitku, primjerice oralni seks – što je utvrdio E. O. Lauman sa suradnicima (Castells, 2002.: 242, 243). Seksualnost postaje vlasništvo pojedinca. »Tamo gdje je Foucault vidio produženje sustava moći u spolno izgrađenom subjektu, Giddens vidi, a ja se slažem, bitku između moći i identiteta na tjelesnom polju. To nije nužno oslobađajuća borba s obzirom na to da žudnja često izrasta iz pogrešaka tako da 'seksualno oslobođeno društvo' jednostavno postaje dućan osobnih fantazija u kojima će pojedinci jedni druge radije konzumirati nego sebe proizvoditi« (Castells, 2002.: 244). A bračna će se veza pod ovim pretpostavkama, misli Giddens (1992.), razviti u neku vrstu drugarskog braka (s rijetkim spolnim odnosima i određenom simpatijom) i u brak kao utočište obaju partnera sa slabom emocionalnom vezom. Obiteljski, bračni i predbračni život, seksualne slobode i kriteriji normalnosti u vezi s tim, očito, razdvajaju evropski prostor. U pretežnom su dijelu novi oblici i prakse gotovo podjednako prisutni poput onih što su donedavno prevladavali na tome polju ljudske društvenosti. Hrvatska pripada u već posve suženu skupinu zemalja koje razmjerno uspješno održavaju red i stabilnost u još pretežno tradicionalnim oblicima obiteljskog života i reprodukcije. Ali i ona je, mada tek na rubu zbivanja, zahvaćena krizom obitelji, a vrlo je vjerojatno da će već nastale promjene u drugim područjima društvenog života Hrvatske i njena integracija u suvremene tokove društvenog života tu krizu i proširiti i intenzivirati. A kriza obitelji u obliku u kojem se ispoljava, prije svega je muška kriza obitelji. Osnova je, međutim, te krize i razlogom za izgradnju »novih oblika zajedništva između žena, djece, kućnih ljubimaca, pa čak i muškaraca« (Castells, 2002.: 163). Sve veća ekonomska samostalnost žena u pozadini je razgradnje patrijarhalnosti, tj. muške dominacije u obitelji.

Tablica 4.
Žene prema aktivnosti u Hrvatskoj, 1971.-2001.

Aktivnost žena	Godina popisa			
	1971.	1981.	1991.	2001.
Radno aktivne žene	717.933	814.028	874.105	867.482
Stopa ekonomske aktivnosti žena*	32,8	35,6	37,4	37,7
Poljoprivrednice	340.825	198.865	115.945	71.248
Udjel u ukupnom broju aktivnih žena (%)	47,5	24,4	13,3	8,2

* Postotak ekonomski aktivnih u ukupnom broju žena.

Izvor: Statističku ljetopis 2003., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

Objektivno su, međutim, tj. s obzirom na aktivnost, zaposlenost i obrazovanje žena u hrvatskom društvu (tablice 4. i 5.), stabilnost braka (razmjerno malen broj razvoda) i tradicionalna institucionalizacija seksualnog života u vezi s reprodukcijom (malen udjel djece rođene izvan braka) dovedeni u pitanje. Povećao se, naime, apsolutno i relativno, broj radno aktivnih žena (za 149.549) i za 4,9 postotnih poena (s 32,8% na 37,7%). Kakva je promjena posrijedi otkriva podatak o strukturi djelatnosti radno aktivnih žena: uz opće povećanje aktivnosti, izrazito je smanjen broj radno aktivnih žena u poljoprivredi (gotovo pet puta – sa 340.825 na 71.248, ili gotovo 40 postotnih poena – sa 47,5% na 8,2%). Dok je gotovo svaka druga radno aktivna žena 1971. bila vezana za poljoprivredu, trideset godina poslije takvu vezanost nema ni svaka deseta. Promjena u općem stupnju aktivnosti žena, jednako kao povećanje broja zaposlenih (2001. u svim sektorima vlasništva dosegao 45,3%), prije svega je rezultat socijalističke modernizacije. Žene su sudjele u svim procesima preobrazbe jednog pretežno seljačkog društva u industrijsko i njemu primjerene radne snage. Pritom je, u općem trendu izjednačavanja sa zaposlenim muškarcima, udjel žena s višom i visokom školskom spremom među svim zaposlenim s takvom školskom spremom (u »pravnihi osoba« – tablica 5.) premašio udjel muškaraca (54,6% žena naspram 45,4% muškaraca); također, udjel ovih žena u ukupnom broju zaposlenih žena (u »pravnihi osoba« – tablica 5.) primjetno je veći nego odgovarajuće grupe muškaraca (takvih je 27,4% žena i 19,7% muškaraca).

Tablica 5.
Žene prema zaposlenosti i višem i visokom obrazovanju u Hrvatskoj

	Broj	Postotak
1. Zaposleni u bilo kojem sektoru vlasništva (Popis 2001.)*	1.267.266	100,0
Zaposlene žene u svim sektorima vlasništva (2001.)*	574.195	45,3
2. Ukupno zaposleni u »pravnihi osoba« (31. ožujka 2002.)**	938.026	100,0
Zaposlene žene u »pravnihi osoba« (31. ožujka 2002.)**	435.985	46,5
3. Zaposleni u »pravnihi osoba« s višom i visokom stručnom spremom**	218.388	100,0
Zaposlene žene u »pravnihi osoba« s višom i visokom školskom spremom**	119.307	54,6
4. Udjel žena s višom i visokom školskom spremom u ukupnom broju zaposlenih žena u »pravnihi osoba«**	435.985	27,4

* Zaposlenima se ovdje smatra osobe koje po ugovoru »rade u zemlji ili inozemstvu, za protunaknadu u obliku nadnice, plaće, provizije, isplate prema učinku, u novcu ili naturi« (Statistički ljetopis, 2003.: 86, Zagreb, DZS, 2003). Iz ove su skupine, dakle, isključeni individualni poljoprivrednici, samozaposleni, oni koji rade samo po ugovoru o djelu, autorskom ugovoru i sl., pomažući članovi obitelji.

** Rezultati istraživanja Državnoga zavoda za statistiku. Isključeni su zaposleni u vojsci i policiji, u »pravnihi osobama« s manje od 10 zaposlenih i individualni poljoprivrednici.

Izvor: Statistički ljetopis 2003., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

Rast ekonomske aktivnosti žena bilježi se u većini zemalja, u razvijenim i nerazvijenim. Razmjerno visoka stopa aktivnosti postignuta je u zemljama zahvaćenima socijalističkom modernizacijom. Tako je, na primjer, stopa ekonomske aktivnosti

žena (ekonomski aktivne u ukupnom broju žena) 1970. bila otprilike 30,0% u Francuskoj, Njemačkoj i SAD, a dvadeset godina poslije u Francuskoj je povećana na 38,0%, u Njemačkoj na 39,0%, a u SAD na 44,0%. U istom je razdoblju u Indiji ova stopa rasla s 12,0% na 22,0%, u Brazilu s 13,0% na 28,0%, a u Egiptu s 4,0% na 14,0%. U Rusiji je stagnirala i zadržala se na razmjerno visokoj razini postignutoj u prijašnjem razdoblju: 1970. bila je 45,3%, a 1990. godine 45,8% (Castells, 2002: 168). U Hrvatskoj je (tablica 4.) 1991. ta stopa bila 37,4% i neznatno se povećala u narednom desetljeću (37,7%).

Žene su u Hrvatskoj, iako su u političkoj zastupljenosti gurnute na rub političke moći (što je predmet žive djelatnosti feminističkog pokreta), a u ekonomskom se životu znatno manje od muškaraca pojavljuju kao poslodavci (prema Popisu 2001., od ukupno 67.690 poslodavaca – žena je bilo 18.735 ili 27,7%), radom masovno »izišle iz kuće« (žene poljoprivrednice, s obzirom da je riječ o tzv. kućnoj ekonomiji, to ne postižu – osim što su poljoprivrednice one su vezane za kuću i reprodukciju tradicionalnijih oblika obiteljskog autoriteta) i postigle razmjerno zadovoljavajuće obrazovanje, što im u osnovi služi za postizanje veće samostalnosti i sigurnosti. Mada su, prema Popisu 2001., znatno više od muškaraca zaposlene u nekim djelatnostima s tradicionalno niskim prihodima (proizvodnja tekstila, konfekcija i sl.) ili u djelatnostima što su po prihodima malo povoljnije od prvih, ali sve više postaju nesigurne i sindikalno nezaštićene (trgovina, ali ne i trgovina na veliko, ugostiteljstvo i slične nisko vrjednovane usluge), žene zaposjedaju ili su već zaposjele kako djelatnosti s većim prihodima, većom sigurnošću i većim društvenim ugledom (obrazovanje, zdravstvo, socijalna skrb), tako i djelatnosti skupine poslovnih usluga, visoko pozicioniranih usluga globalne ekonomije (financijsko posredovanje, osiguravajuća društva i mirovinski fondovi, poslovanje s nekretninama i sl.). Dakle, u promatranom je razdoblju znatno smanjen udjel žena koje ne pripadaju plaćenju radnoj snazi, one se sve više u tom pogledu približavaju značajkama muške radne snage. Time što u kuću donosi plaću kao i muškarac (zajednički formira kućni budžet, postaje hranitelj, kao muškarac), a nerijetko i plaću u većem iznosu, povećava se i osnažuje njezin »pregovarački« položaj; moć »pogadanja«, u odnosu na položaj u patrijarhalnoj obitelji, dobiva posve realne dimenzije.

Objektivno, dakle, promjene u aktivnosti, zaposlenosti i obrazovanju žena dovede u pitanje patrijarhalnu strukturu obiteljskog autoriteta. Mijenja se društveni položaj žena iz koga se oblikuje njezin odnos prema roditeljima i bračnom partneru te uloga u reprodukciji i odgoju djece. Ono što, međutim, postoji kao objektivna osnova promjene, ne proizvodi promjenu nekim automatizmom ili neposrednim učinkom. Stabilnost braka i socijalizacijske funkcije obitelji nisu u neposrednoj vezi s socio-ekonomskim položajem obitelji i izmijenjenim položajem žene; posredovane su percepcijom tih objektivnih obilježja (Čudina-Obradović, Obradović, 1998.) i ustaljenima kulturnim obrascima.

Spomenute nejednakosti u političkom i društvenom položaju, ugrožavanje radnih prava i mnogi drugi problemi s kakvima se sučeljuju žene suvremene Hrvatske,

područja su djelovanja i aktivnosti feminističkog pokreta i feminističkih organizacija. »Buđenje svijesti« (obilježje svih pokreta, napose onih čija se artikulacija oblikuje u pojmovima identiteta,¹² a takav je i feministički pokret) o ovim nejednakostima i posebnostima žena, feministički pokret u Hrvatskoj ima, uza sve nacionalne posebnosti i unutarnje razlike, jednake ili slične ciljeve feminističkim pokretima u zemljama razvijenog Zapada. Začetke mu se može pronaći u studentskom pokretu šezdesetih, formalan početak moglo bi se smjestiti na kraj sedamdesetih (osnivanje sekcije »Žena i društvo« u Sociološkom društvu Hrvatske), a omasovljenje i organiziranje (nastanak raznih nevladinih organizacija) počinje potkraj osamdesetih i početkom devedesetih. Izgradnja ženskog identiteta te manje ili više naglašeno (ovisno o osnovnim ciljevima) djelovanje protiv razlika prema spolu u društvu i njegovim institucijama, dva su područja u koja se smješta borbe ženskih organizacija i skupina u Hrvatskoj.

Hrvatski feministički pokret i njegove ženske organizacije nemaju masovnost, teritorijalnu umreženost i raznolikost poput onih u zemljama razvijenog Zapada, ali ima – iako ponešto tek na marginama pokreta, samo ponekad i gotovo posve neprimijećeno – sve tipove iz navedene Castellsove tipologije. Postoje ženske organizacije i grupe što se, prije svega, bave ženskim pravima, postoje i one koje obilježuje feminističko kulturno nastojanje, pa i esencijalističko, lezbijsko ili multikulturalno, a u praktičnom i javnom djelovanju značajno sudjeluju i ženske organizacije koje se bave zaštitom ugroženih žena (rat, obiteljsko nasilje, trgovanje ženama). Organizacije feminističkog pokreta u Hrvatskoj uglavnom ne postoje, kao u razvijenim zemljama Zapada, na sveučilištu i ne formiraju zasebne ženske diskurse, različite tipove ponekad i oprečnih ženskih diskursa ili onih što su izraženi u prikrivenoj ili otvorenoj napetosti (na primjer liberalnog i socijalističkog ženskog diskursa). Najrasprostranjenije i najutjecajnije su organizacije feminističkog pokreta što se, prije svega, bave ženskim pravima, kao dio i nastavak pokreta za ljudska prava. U njihovom djelovanju (javni mediji, organiziranje skupova i instruktivnih seminara, istraživanja prevladavajuće institucionalne slike žena u društvu) najčešće je riječ o borbama na području reproduksijskih prava (sučeljene s retradicionalističkim nastojanjem Crkve i dijela političke elite) te političkih i ekonomskih prava.

Ne postoje istraživanja na temelju kojih bi se s većim stupnjem pouzdanosti moglo ocijeniti utjecajnost feminističkog pokreta u Hrvatskoj, utjecaj na »buđenje svijesti« u žena koje još »funkcioniraju« sukladno normama patrijarhalnog obra-

¹² A to znači da i feministički pokret, kad ističe posebnost žena ili njihovu podčinjenost, postavlja zahtjev za priznavanjem ciljeva što su u njegovoj osnovi. »Nepriznavanje ili pogrešno priznavanje može nanijeti štetu, može biti forma ugnjetavanja, utamničavajući nekog u lažan, iskrivljen i sužen oblik bivstvovanja. Tako su neke feministkinje ustvrdile da su žene u patrijarhalnim društvima potaknute da prihvate podcjenjujuću sliku sebe samih. One su pountrile sliku vlastite inferiornosti, tako da, čak kada neke od objektivnih prepreka za unapređenje njihovog položaja otpadnu, one mogu biti nesposobne da iskoriste nove mogućnosti. I povrh toga, osudene su da trpe bol niskog samopoštovanja« (Taylor, 1995: 6).

sca porodičnog života. Ali, sudeći po učestalosti pojavljivanja aktivistica feminističkog pokreta i ženskih organizacija u javnim medijima i njihovu gotovo već obvezatnom sudjelovanju u raspravama o nekim pitanjima, a koja su često one i unijele u javnu raspravu, ovaj se utjecaj ne može niti treba podcjenjivati. U svakom slučaju, ono što već jest u objektivnoj strukturi rada (povećana aktivnost, zaposlenost i obrazovanost) svakako se, barem dijelom, »oplemenjuje« djelovanjem feminističkog pokreta i njegovih aktivistica, ženskih organizacija i skupina. Time se i patrijarhalnost, koja se u svih tipova pokreta u Castellsovoj tipologiji nalazi u rubrici »protivnik«, svakodnevno, i kroz ovu vrstu djelovanja, stavlja u pitanje.

2.2. Struktura suvremene hrvatske obitelji u različitim tipovima naselja

Postoje li razlike u strukturiranju suvremene obitelji Hrvatske s obzirom na teritorijalan raspored ili naseljsku strukturu konstitutivnih obilježja domaćinstava? I, ako postoje, jesu li te razlike sistematske naravi? Ovdje to provjeravamo na temelju podataka dobivenih spomenutim istraživanjem 2004. godine.¹³

Tablica 6.

Broj članova domaćinstva prema naselju stanovanja (u %)

Broj članova domaćinstva	Naselje stanovanja						Ukupno
	Selo	Seoski lokalni centar	Širi lokalni centar	Regionalni centar	Makroregionalni centar	Zagreb	
Do 2 člana	27,2	26,2	27,1	34,9	35,8	41,7	31,8
3-4 člana	37,7	42,5	57,1	47,3	50,0	46,7	45,0
5 i više članova	35,1	31,3	15,8	17,8	14,2	11,5	23,1
Ukupno (N)	555	431	203	410	240	381	2.220
(%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Iz podataka u tablici 6. razvidne su određene razlike u veličini domaćinstva s obzirom na vrstu naselja (koeficijent kontingencije $C = 0,233$). Razlike se, u cjelini, odnose na seoska (sela i seoska lokalna središta) i gradska naselja. U prvima prevladavaju domaćinstva iz druge i treće skupine (tri i više članova), a u drugima iz

¹³ Naselja su klasificirana prema funkcijama (političke, ekonomske i kulturne) koje imaju u užem ili širem prostoru Hrvatske. Seoska naselja u ovoj klasifikaciji čine »sela« (naselja bez ikakve funkcije za svoju okolinu) i »seoski lokalni centri« (naselja koja imaju barem jednu funkciju – obrazovnu, političku itd. – za druga naselja). Ostalo su gradska naselja: makroregionalna središta su Split, Rijeka i Osijek, regionalna su u pravilu, osim Zagreba i makroregionalnih centara, veći gradovi i gotovo se posve podudaraju sa središtima županija, a šira lokalna središta su u pravilu manja gradska naselja.

prve i druge (četiri i manje od četiri člana). Razlika je najznačajnija, i sistematske prirode, u trećoj grupi (pet i više članova): u selima malo više od trećine domaćinstava ima pet i više članova, a u Zagrebu ih je tek neznatno više od desetine. Držimo li gradove uporištima suvremenih promjena, a ovdje je posrijedi takva demografska promjena (prisjetimo se: u Hrvatskoj je 2001. domaćinstvo imalo prosječno 2,99 članova), procesu stalnoga smanjenja veličine domaćinstava, onda su seoska naselja na rubu tih promjena. Ali samo kad ih se uspoređi s gradovima. Naime, i sela su zahvaćena tim procesom, pa tako već svako četvrto domaćinstvo nema više od dva člana (uglavnom su to starije osobe). Podaci o obiteljskom sastavu domaćinstva omogućuju jasnije uvide u ove razlike (tablica 7.).

Tablica 7.

Obiteljski sastav domaćinstva prema naselju stanovanja (u %)

Obiteljski sastav domaćinstva	Naselje stanovanja						Ukupno
	Selo	Seoski lokalni centar	Širi lokalni centar	Regionalni centar	Makroregionalni centar	Zagreb	
Samačko domaćinstvo	8,8	9,0	9,9	11,7	11,7	19,2	11,6
Bračni par bez djece	12,8	13,0	8,9	14,6	13,8	15,5	13,4
Bračni par s neudanom/neoženjenom djecom	35,0	41,5	47,3	42,9	45,4	42,0	41,2
Majka ili otac s neudanom/neoženjenom djecom	9,5	7,9	14,8	13,4	16,3	8,4	10,9
Bračni par s udanom/oženjenom djecom	7,9	6,3	6,9	3,7	1,7	2,6	5,2
Majka ili otac s udanom/oženjenom djecom	8,8	10,2	4,9	4,6	5,8	3,4	6,7
Ostala višeobiteljska domaćinstva	9,7	7,7	2,0	4,1	0,4	1,6	5,2
Ostala obiteljska domaćinstva (rodaci)	6,8	3,5	3,9	2,7	3,8	4,5	4,4
Neobiteljska domaćinstva	0,5	0,5	1,5	2,2	1,3	2,9	1,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

U svim tipovima naselja prevladava bračni par s neudanom, odnosno neoženjenom djecom u domaćinstvu (tablica 7.). Potpuna ili deficitarna višeporodična domaćinstva (bračni par s udanom/oženjenom djecom, majka ili otac s udanom/oženjenom djecom i ostala višeobiteljska kućanstva) znatno su zastupljenija u seoskim (u selima ih je 26,4% i seoskim lokalnim središtima 24,6%) nego u gradskim naseljima (od 13,8 % u širim lokalnim središtima do 7,6% u Zagrebu).

Udjelom samačkih domaćinstava¹⁴ od ostalih se naselja izdvaja Zagreb. U njemu je, u usporedbi sa selima više nego dvostruko veći broj takvih kućanstava. Također, među neobiteljskim domaćinstvima, kojih je općenito malo (samo 1,4%), postoji slična razlika kao što je ona sa samačkim domaćinstvima: njih gotovo uopće nema u seoskim naseljima, a u Zagrebu ih je, iako je i to vrlo malo, ipak 2,9%. Mada, motreći u cjelini, povezanost tipa naselja i obiteljskog sastava domaćinstva nije visoka ($C = 0,273$) ipak se zapaža neke tipične razlike: u seoskim naseljima je, za razliku od gradskih, još znatan broj višeobiteljskih (svako četvrto), a znatno manje samačkih (malo manje od svakoga desetog) i neporodičnih domaćinstava. U selima se, dakle, još, mada i tu uz prilično narušene tradicionalne strukture, reproduciraju obrasci porodičnog života u čijim okvirima prebiva patrijarhalan autoritet i patrijarhalan sistem vrijednosti, tj. struktura obiteljskih odnosa s muškom dominacijom. Gradovi su, pak, zahvaćeni promjenama kakve nagovješćuju novosti u obiteljskom životu stanovništva Hrvatske.

Tablica 8.
Bračno stanje prema naselju stanovanja (u %)

Bračno stanje ispitanika	Naselje stanovanja						Ukupno
	Selo	Seoski lokalni centar	Širi lokalni centar	Regionalni centar	Makroregionalni centar	Zagreb	
Neoženjen/neudana	17,8	18,3	23,2	23,2	23,8	25,5	21,4
Oženjen/udana	65,0	65,9	58,6	57,3	53,8	53,0	59,9
Izvanbračna zajednica	0,7	1,2	1,5	2,9	0,8	1,0	1,4
Razveden(a)	1,6	1,6	3,0	4,1	6,7	7,1	3,7
Udovac(ica)	14,8	13,0	13,8	12,4	15,0	13,4	13,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Iako je povezanost tipa naselja i bračnog stanja ispitanika relativno slaba ($C = 0,163$), podaci u tablici 8. pokazuju izvjesnu pravilnost: gotovo dvije trećine ispitanika u seoskim naseljima živi u »registriranim« bračnim vezama (oženjeni/udane), a tek svaki peti (ne računajući udovice i udovce koji su gotovo podjednako raspoređeni u svim tipovima naselja) izvan je takve veze. U Zagrebu ih je trećina, a »dobra« polovica u »registriranoj« bračnoj vezi.

¹⁴ Udjel samačkih u ukupnom broju domaćinstava u našem je istraživanju otprilike 9% manji od onoga u Popisu stanovništva 2001. godine. Dva su osnovna razloga ovog smanjenja: prvo, budući da najveći dio samačkih domaćinstava tvore kućanstva starijih osoba i često lošeg zdravlja, svaki bi se razmjerno složen razgovor kakav je zahtijevalo ovo istraživanje pretvorio u nerazumijevanje i neuspjeh, i drugo, upravo zato što je riječ o starijim i često bolesnim osobama koje nerado u svoj stan/kuću primaju (često na savjet rodaka, prijatelja i susjeda) nepoznate osobe, od njih i nismo očekivali takvu prihvaćenost kakvu imaju popisivači statističkog zavoda, koji iza sebe imaju zakonsku podršku i dugotrajne najave u medijima, pa su stoga bili očekivani.

Iako povezanost veličine kućanstva i njegovog obiteljskog sastava, te bračnog stanja ispitanika, s tipom naselja stalnog stanovanja nije visoka, postoji (razvidno je iz tablica 6., 7. i 8) vrlo jasna pravilnost što u ovim obilježjima porodičnog života odvaja ispitanike iz seoskih od ispitanika iz gradskih naselja. U tome se osobito izdvaja Zagreb: u njemu je najmanje domaćinstava s 5 i više članova i domaćinstava s više oženjenih/udanih članova s dvije (ili više) generacije, a najviše donedavno »netipičnih« domaćinstava (samačka, bračni par bez djece, neobiteljska domaćinstva) te ispitanika koji žive izvan braka (neoženjeni – neudane), u »neregistriranoj« bračnoj zajednici i razvedenih.

Na temelju prikazanih statističkih podataka i rezultata našeg istraživanja, kao i drugih istraživanja u Hrvatskoj o ovim i sličnim problemima (primjerice, Berc, Ljubotina, Blažeka, 2004.) u cjelini bi se moglo reći da je u odnosu na većinu razvijenih zemalja Zapada stabilnost porodičnog života, obitelji i braka u Hrvatskoj još očuvana, barem kad je riječ o dominantnim oblicima obiteljskog života (tipovi obitelji), učestalosti razvoda braka i djece rodene izvan braka. Ta stabilnost je zapravo uvjet što omogućuje veći stupanj vjerojatnosti reprodukcije patrijarhalnog obrasca obiteljskih odnosa, a koji potencijalno može biti narušen, uz djelovanje feminističkog pokreta i ženskih organizacija, povećanom općom aktivnošću, zaposlenošću i većim obrazovanjem ženske populacije. Ovakvo strukturiranje obiteljskog života, naslijeđeno iz doba socijalističke modernizacije, održava se i u razdoblju tranzicije ili integracije hrvatskog društva u globalne procese. Time je i socijalizacijski okvir, uz nastale međugeneracijske promjene, još, u mjeri u kojoj ovisi o obliku obiteljskog života, zadržao razmjernu stabilnost. To ne znači da hrvatsko društvo nije zahvaćeno promjenama svojstvenim većini razvijenih zemalja Zapada. To samo znači da novi oblici nisu prevladali niti zauzimaju istaknutije mjesto u strukturi porodičnog života. Da su oni, pak, prisutni i da će se najvjerojatnije širiti, pokazuju rečene razlike između seoskih i gradskih naselja, a napose razlike kojima se Zagreb, kao najveća urbana aglomeracija u Hrvatskoj, manje ili više, izdvaja od svih drugih tipova naselja.

3. Strukture rada

3.1. Nestabilnost ustanova i nesigurnost stanovništva postsocijalističkih zemalja

U jednoj raspravi o prekaritetu (1997.) P. Bourdieu je rekao: prekaritet je danas posvuda, proces prekarizacije zahvatio je i materijalnu i kulturnu proizvodnju, privatni i javni sektor, zaokupio je mozak svih, što će reći da nestalnost, privremenost, nesigurnost položaja u području rada ne pogađa samo one isključene ili na samome rubu, već i one koji su u »glavnom tijeku« radnog procesa. Strah od gubitka posla, sastavni dio strategija prekarizacije, pogađa sve veći dio populacije, pa i u zemljama u kojima su postignute značajne socijalne tekovine i u kojima su najbolje organizirani sindikati. Sve se više zamagljuje granica između podproletera i proletera koji sada ima što braniti, odnosno izgubiti – svoj posao, nesiguran status povezan sa strahom od pada još niže. Deregulaciju kapitala s deteritori-

jalizacijom umreženog poduzeća koje segmente proizvodnog procesa (neposredna proizvodnja, tehnološka znanja, komunikacijske mreže, obrazovanje, itd.) povezuje na svjetskoj razini, prati konkurencija radnika, također, na svjetskoj razini. »Fleksibilno« poduzeće ne nastoji samo sniziti svoje troškove; ono u strategiji uključuje i držanje radnika u strepnji od stalne opasnosti gubljenja posla i tako ih demobilizira i na individualnom i na kolektivnom planu akcije. »Prekaritet duboko pogađa onoga ili onu koji ga trpi; time što cjelokupnu budućnost čini neizvjesnom, on onemogućava svako racionalno predviđanje, a naročito onaj minimum vjere i nade koji je potreban da bismo se pobunili, naročito kolektivno, protiv sadašnjosti, čak i one najnepodnošljivije« (Bourdieu, 1999.b: 95). Uspostavlja se stanje opće i trajne nesigurnosti, a u terminu fleksibilizacije traži utočište svoje prirodnosti. Prijelaz iz relativno stabilnih i sigurnih životnih okolnosti (rad, planiranje budućnosti, doba starosti) u strukturalnu nesigurnost možda je za većinu stanovnika postsocijalističkih zemalja i najznačajnija promjena. Ta opća nesigurnost pogoduje da se, kao u Hrvatskoj, u promjene ukorjenjuje i širi, i kao tip društvenog odnosa i kao njegova legitimacija, »socijaldarvinistički karakter, što pogoduje formiranju gornje klase s lošim kvalitetama« (Katunarić, 1996.: 166), te da se »populistički politički stil i neoliberalizam u gospodarstvu« (Katunarić, 1998.: 227) uspostavlja kao vladajući obrazac.

Nesigurnost povećava već destabilizirane institucije građansko-kapitalističkog društva, što ih se tek uspostavlja u postsocijalističkim zemljama; u uvjetima nesigurnosti instaliraju se već (globalizacijskim procesima) destabilizirane institucije, što smanjuje njihovu uvjerljivost i moć. Pokušavajući shematski, u funkciji analitičke matrice, prikazati moguće razlike »klasičnog«, »azijskog« i srednjoevropskog »postkomunističkog« kapitalizma, Eyal, Szélény i Townsley pišu kako posljednji, u gotovo potpunoj suprotnosti s prvim, obilježuje malena i slaba vlasnička, a velika i slabo organizirana radnička klasa, brojni, neprofesionalizirani i nebirokratizirani intelektualci, brojne i slabe ustanove i razni tipovi vlasništva, u kojima je, pojmovima P. Bourdieua, vladajući kulturni, a podređen ekonomski kapital (Čengić, 2005.b). Drugim riječima, u cijelome društvenom i institucionalnom poretku srednjoevropskoga »postkomunističkog kapitalizma« nema čvrstih oslonaca ili »pod-sustava« kakvi bi mogli poslužiti, barem u dogledno vrijeme, kao polje ili generator moguće i relativne stabilizacije i učinkovitijeg djelovanja. Kada se ova shema ne bi komparativnim istraživanjima, u cjelini ili u svom većem dijelu, pokazala valjanom (već je integracija ovih zemalja u Evropsku Uniju umnogome promijenila stupanj stabilnosti novouspostavljenih ustanova, a time osnovnih uvjeta reprodukcije društvenog života u njima), ako bi se pokazala razmjerno slabom analitičkom matricom, pa bi je trebalo mijenjati, dopunjavati, relativizirati njene zaostrenosti, ona ipak u osnovi pogađa situaciju društava postsocijalističke transformacije: nestabilnost ustanova i ekonomsku nesigurnost znatnog dijela stanovništva. I jedno i drugo na svoj način ugrađuju prepreke za konsolidaciju novoga ekonomskog, političkog i kulturnog poretka. »Populizam« i »neoliberalizam u gospodarstvu« nalaze u tome svoje objektivno polje djelovanja; iluzorno rješenje za, zbog slabosti ustanova, nemogućnost otpora sveprožimajućem prekarizmu neoliberalne globalizacije.

Nova se struktura postsocijalističkih društava, a time i moć aktera, oblikuje sukladno raspodjeli ukupnih društvenih resursa, osobito »sredstava koja mogu postati ili jesu aktivna, efikasna, kao aduti u nekoj igri, u trci za prisvajanjem rijetkih dobara koja se odvija u društvenom univerzumu. Glavni izvori društvene moći su ...ekonomski kapital, u svojim različitim oblicima, kulturni kapital, a također i simbolički kapital, oblik koji poprimaju različite vrste kapitala kada su spoznate i priznate kao legitimne«. U globalnome su društvenom prostoru akteri podijeljeni prema ukupnom kapitalu kojeg posjeduju i razmjernoj zastupljenosti pojedinih vrsta kapitala (ekonomski, kulturni) u njihovu ukupnom kapitalu (Bourdieu, 1998.: 147).

Distribucijom ovih kapitala stanovništvo se dijeli prema vlasničkim odnosima u procesu proizvodnje, prema položaju u podjeli društvenog rada i vrsti aktivnosti ili djelatnosti te prema uključivanju odnosno isključivanju iz procesa rada i raspodjele ukupnoga društvenog bogatstva. U uvjetima kasne modernosti ili informatičkog i umreženog društva te podjele poprimaju posebna svojstva. Zamagluje se razlike u vlasničkim odnosima, među kojima se, uz obiteljske vlasnike i pojedinačne poduzetnike pojavljuju brojni dioničari raznih društvenih položaja, povećava se nejednakost radne snage što se sve više polarizira na visokoobrazovanu koja se individualizira i samoprogramira (zato slabi moć kolektivnih organizacija i legitimitet države) te generičku koja obavlja mehaničke poslove temeljene na jednostavnim ili specijaliziranim vještinama (one zastarijevaju i male su fleksibilnosti), proširuju se »crne rupe informacijskog kapitalizma« (masa isključenog i radno degradiranog stanovništva stavljena je u stanje preživljavanja), radni angažman sve više postaje povremen, privremen, sa skraćenim radnim vremenom, itd. (Castells, 2003.); ili kako kaže P. Bourdieu: prekarnost je danas svuda. Nesigurnost položaja u radnom procesu postala je sistemski element radnog procesa i nastoji se, iz logike tog procesa, tretirati kao njegov poticajni i dinamički element.

3.2. Raspodjela kulturnog kapitala u Hrvatskoj

Najrašireniji je koristan resurs, »adut u igri«, što jest ili može biti »odskočna daska« i otvara pristupe informacijama, materijalnim i simboličkim vrijednostima u društvu, visoko školsko obrazovanje i iskustvo stečeno na temelju njega. Taj kulturni kapital nije podjednako distribuiran na cijelome području Hrvatske ($C = 0,300$); najmanje ga ima u selima, a najviše u Zagrebu (tablica 9.).

Obrazovna struktura hrvatskog društva tipična je za relativno razvijeno industrijsko društvo. Obilježuje ga relativno visok udjel radne snage stručno osposobljene za pretežno manualne kvalificirane poslove (obrazovanje za određen broj vještina u radnom procesu) i nemanualne rutinske poslove (obrazovanje za razne rutinske »uredske« poslove), zatim, također znatan dio, nekvalificirane ili priučene radne snage za obnašanje jednostavnih radnja u industrijskom procesu rada (osnovno školsko obrazovanje i obuka za konkretnu radnu operaciju, za posti-

zanje neke jednostavne vještine), i na kraju, stanovit udjel visokoobrazovane radne snage potrebne za održavanje i inoviranje ekonomskoga i političkog sustava te kulturnih pogona. Ta obrazovna struktura nije polarizirana, već razmjerno ujednačeno raspodijeljena – od nižih ka složenijim vještinama i znanjima.

Tablica 9.

Školska sprema ispitanika prema naselju stanovanja (u %)

Školska sprema ispitanika	Naselje stanovanja						Ukupno
	Selo	Seoski lokalni centar	Štiri lokalni centar	Regionalni centar	Makroregionalni centar	Zagreb	
Nezavršena osmogodišnja škola	24,3	19,3	11,8	13,2	9,6	5,8	15,4
Osmogodišnja škola	25,8	26,0	16,7	17,1	17,5	15,5	20,7
ŠUP (zanatska, industrijska škola)	29,7	31,8	32,0	29,5	27,9	23,9	29,1
Srednja škola	16,4	13,5	21,7	22,2	28,3	30,4	21,1
Više škola, fakultet	3,8	9,5	17,7	18,0	16,7	24,4	13,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Obrazovna struktura hrvatskog društva naslijeđe je socijalističke modernizacije (izgradnje industrijskog društva), naslijeđe što se reproducira i u uvjetima tranzicije: zadržana je, naime, obrazovna struktura stečena u socijalizmu, u kojoj glavni čine »srednji kadrovi« obrazovani za kvalificirane pretežno manualne vještine i rutinske nemanualne poslove, a udjel visokoobrazovanih (za poslove u »informatičkom društvu«) nije se znatnije povećao. Osim rečene razlike udjela ispitanika s višom i visokom školskom spremom u seoskim naseljima i u Zagrebu, znatna je razlika (tablica 9.) i u ispitanika sa srednjom školskom spremom i onih koji nemaju završenu osnovnu školu. Najujednačenija je raspodjela s obzirom na tip naselja stanovanja, ona u ispitanika sa završenom zanatskom, odnosno industrijskom (srednjom) školom. Vjerojatno je znatan udjel ovih ispitanika, uz one sa srednjim i višim i visokim obrazovanjem, seoska naselja (u selima je takvih 49,9%, a u seoskim lokalnim centrima 54,8%) održao vitalnima, pa se zato i može pobliže razumjeti spominjanu neujednačenost procesâ deagrarizacije (odnosno industrijalizacije) i deruralizacije, procesâ socijalističke modernizacije hrvatskog društva, jednako kao što podaci o relativno ujednačenoj distribuciji ispitanika sa završenom zanatskom, odnosno industrijskom školom govore i o razmjerno ujednačenosti procesa industrijalizacije u prostoru Hrvatske, tj. o prisutnosti planske kalkulacije, koja u provedbi svojih ciljeva, uzima u obzir i tzv. prostornu komponentu, odnosno tipove naselja. To je i naslijeđe socijalizma koje će svakako, uza sistemsku odsutnost planske djelatnosti, vjerojatno utjecati na prostorno preoblikovanje Hrvatske. A time će se i mreža naselja, prema zahtjevima »umreženog društva«, strukturirati iznova. Taj proces je, poput procesa novoga strukturiranja društva, već na djelu.

Tablica 10.
Radni status ispitanika prema naselju stanovanja (u %)

Radni status ispitanika	Naselje stanovanja						Ukupno
	Selo	Seoski lokalni centar	Širi lokalni centar	Regionalni centar	Makroregionalni centar	Zagreb	
Posloprimac	29,7	39,0	44,8	41,5	39,2	48,8	39,4
Samostalno obavlja posao	3,1	1,2	2,5	4,4	3,8	2,6	2,9
Individualni poljoprivrednik	14,2	10,0	1,0	1,0	0,4	-	5,8
Poslodavac	0,5	1,2	1,5	1,0	2,1	2,6	1,4
Nezaposlen	11,5	8,8	13,3	9,8	13,3	10,8	10,9
Umirovljenik	31,9	32,3	29,6	33,7	33,3	32,0	32,3
alphaDomaćica	9,0	7,7	7,4	8,8	7,9	3,1	7,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

3.3. Vlasnički odnosi i uključivanje stanovništva u proces rada u Hrvatskoj

Podaci prikazani u tablici 10. pokazuju učinke postsocijalističke transformacije hrvatskog društva na promjenu vlasničkih odnosa i uključivanje odnosno isključivanje dijelova stanovništva iz procesa rada. Polovica je ispitanih (49,5%) punoljetnih stanovnika (u vrijeme prikupljanja podataka) obavljala neko zanimanje. Drugu polovicu čine nezaposleni, umirovljenici i domaćice. Najzastupljeniji su posloprimci (njih je u ukupnom punoljetnom stanovništvu 39,4%, a među onima koji obavljaju određeno zanimanje 79,7%), a najmanje je poslodavaca (u ukupnom punoljetnom stanovništvu samo 1,4%, a među onima koji obavljaju zanimanje 2,7%). Individualnih je poljoprivrednika među onima koji obavljaju zanimanje 11,8%, a onih koji samostalno obavljaju posao i nikoga ne zapošljavaju ima 5,8%. Kad je, dakle, o vlasničkim odnosima, odnosno radnom statusu (ili položaju u zaposlenju) riječ, četiri petine čine posloprimci (vidjet će se, vrlo raznovrsna kategorija zaposlenih), a petinu oni samostalni, bili poslodavci ili bez zaposlenika.¹⁵ Ovdje je riječ o poslodavcima poduzetnicima koji, ne samo što na temelju vlasništva upošljavaju određen, vrlo različit broj radnika, već sami ili u su-

¹⁵ Prema podacima LABORSTAT, baze podataka Međunarodne organizacije rada, udjel je poslodavaca u evropskim zemljama vrlo različit. Tako ih je u Nizozemskoj 10,5%, a u Rumunjskoj tek 1,2%. U Hrvatskoj je prema tim podacima 5,1%, slično kao u Mađarskoj (5,3%) (Obadić). Za velike su razlike, svakako, barem dijelom »odgovorne« različite definicije i različiti načini prikupljanja podataka. To vrijedi i za razliku između podataka dobivenih ovim istraživanjem i podataka LABORSTAT.

radnji sa suvlasnikom upravljaju vlastitim poduzećem. U njih nisu uvršteni vlasnici koji ne upravljaju svojim (obično obiteljskim) vlasništvom, strani poslodavci, niti predstavnici nekoga kolektivnog vlasnika (npr. države¹⁶).

Promjena je u pogledu vlasničkih odnosa u Hrvatskoj očekivana i po tome se značajnije ne razlikuje od drugih postsocijalističkih zemalja. Hrvatska se ističe po tome što je vrlo velik udjel stanovništva isključen iz radnog procesa. U odnosu na početno razdoblje (1991.) ukupna je zaposlenost smanjena za otprilike trećinu, broj umirovljenika gotovo se udvostručio (32,8% ih je u dobi do 59 godina – muškaraca 30,7%, a žena 34,5% i najveći dio ima izrazito malena primanja – oko 40% plaće zaposlenika), a nezaposlenost je, sa stopom što dostiže čak 20%, poprimila strukturne značajke. Kriza iz osamdesetih godina (osim ratom, promjenom etničke strukture stanovništva, smanjenjem ukupnog stanovništva, devastacijom značajnog dijela ruralnih prostora – čime su smanjeni ukupni društveni resursi), riješena je, dakle, uspostavljanjem novih vlasničkih odnosa, smanjenjem ukupne aktivnosti, isključenjem (pa i preranim umirovljenjem) znatnog dijela stanovništva iz radnog procesa i, na kraju, restrukturiranjem ukupne društvene djelatnosti (tablica 12.) što se, kao prilagodba novouspostavljenom globalnom poretku, nametala, iskazujući se krizom već osamdesetih godina.

3.4. Radni status i zanimanje stanovništva tipova naselja u Hrvatskoj

Povezanost radnog statusa i tipa naselja ($C = 0,287$) svjedoči o dvjema skupinama ispitanika (tablica 10.), jednoj u kojoj su grupe ispitanika (nezaposleni, penzioneri i oni koji samostalno obavljaju posao) podjednako raspoređene u svim tipovima naselja i drugoj, u kojoj su grupe ispitanika što su različito raspoređene u prostoru, osobito kada se uspoređi dva najudaljenija tipa naselja: sela (poljoprivrednici i domaćice) i Zagreb (posloprimci i poslodavci). Ova razlika u pogledu zaposlenih postaje još jasnijom kad ih se svrsta u osnovne skupine po zanimanju: u radnike, službenike, stručnjake i rukovodioce (tablica 11.). Radnici su ovdje svi zaposleni koji pretežno obavljaju, manje ili više složen, manualni rad, dakle, nekvalificirane, polukvalificirane, kvalificirane i visokokvalificirane osobe, neovisno o radnom statusu i vrsti djelatnosti u kojoj su zaposlene. Službenici su, pak, osobe koje obavljaju rutinske nemanualne poslove. U stručnjake su (kad je riječ o kategoriji »zanimanje«), osim osoba koje obavljaju posao što zahtijeva višu ili visoku naobrazbu, uvršteni umjetnici i tehničari. Rukovodioci su i poduzetnici i menadžeri i profesionalni političari. Rečeno jezikom klasne strukture društva, to su frakcije vladajuće klase, ili pak jezikom teorije elita to bi bili članovi poduzet-

¹⁶ Država je najveći pojedinačan poslodavac. Prema Državnom zavodu za statistiku, 2002. godine je od ukupnog broja zaposlenih u »pravnih osoba«, u obrtu i slobodnim profesijama (1.280.994) u državnom vlasništvu bilo 34,0%, u privatnom 52,6%, zadružnom 0,3% i mješovitom vlasništvu 13,2% (DZS, Statistički ljetopis, 2003.: 130).

ničke, menadžerske i političke elite.¹⁷ Prema zanimanju (tablica 11.), najzastupljenija je grupacija radnici (među njima je 59,3% kvalificiranih i visokokvalificiranih, 27,7% nekvalificiranih i polukvalificiranih radnika, te 10,0% onih koji samostalno obavljaju poslove – obrtnika), a znatno su iza nje, ali ipak na drugome mjestu po zastupljenosti, stručnjaci – gotovo svaki peti (18,5%) među osobama koje obavljaju neko zanimanje. Najmanje ima, što je i očekivano, rukovodilaca – 5,9% (5,6% prema podacima LABORSTAT-a (Obadić). Stručnjaci su, uz novonastale elite, skupina koja u analizi društva postsocijalističke preobrazbe privlači najveću pažnju jer stječe, prenosi i primjenjuje ključna znanja bez kojih ne može opstati društvo kasne modernosti: znanje (informacije) kakvim raspolažu kulturni je kapital i okosnica razvoja informatičkog društva. Takvu »funkciju nema u predinformatičkom društvu... u kome prioritet imaju tradicionalni resursi, kao što su materija i energija... Realna ekonomija gubi prioritet u korist simboličke ekonomije u kojoj se ekonomske vrijednosti u velikoj mjeri dematerijaliziraju«. Sedamdesetih godina taj prijelaz »nije bio tako vidljiv i definitivn kao danas«, pa neuvažavanje ove promjene, »tranzicija predinformatičkog socijalističkog društva u predinformatičko kapitalističko društvo jest slijepa ulica« (Županov, 1998.: 112, 113). Stoga se, da bi se izišlo iz »slijepice ulice«, udjel stručnjaka među zaposlenim osobama uzima jednim od ključnih pokazatelja osposobljenosti suvremenog društva za sudjelovanje u globalnim procesima.

Tablica 11.
Zanimanje ispitanika prema naselju stanovanja (u %)

Zanimanje ispitanika	Naselje stanovanja						Ukupno
	Selo	Seoski lokalni centar	Širi lokalni centar	Regionalni centar	Makroregionalni centar	Zagreb	
Individualni poljoprivrednik	29,9	19,5	2,0	2,0	0,9	-	11,8
Radnik	44,3	48,0	39,6	42,9	42,2	36,9	42,8
Službenik	11,0	11,8	20,8	14,8	15,6	17,0	14,3
Stručnjak	7,6	7,7	23,8	25,0	25,7	31,6	18,5
Rukovodilac	1,9	5,9	7,9	6,6	8,3	8,3	5,9
Ostala zanimanja	5,3	7,2	5,9	8,7	7,3	6,3	6,7
Ukupno (N)	264	221	101	196	109	206	1.097
(%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Spram nekih evropskih zemalja, sukladno bazi podataka LABORSTAT-a, Hrvatska je, s udjelom stručnjaka 22,8%, u sredini. Manji udjel stručnjaka u ukupnome bro-

¹⁷ O stvaranju, djelovanju i obilježjima tih elita već je sakupljena relevantna grada i izvedena odgovarajuća analiza (Čengić, 1995., 2005.b; Krištofić, 1997., 2005.; Sekulić i Šporer, 2000.).

ju zaposlenih od Hrvatske imaju Portugal (14,7%), Grčka (19,0%) i Irska (20,8%), a veći Austrija (23,7%), Mađarska (23,9%), Estonija (26,4%), Bugarska (29,1%), Češka 29,7% i Nizozemska 34,3% (Obadić). Hrvatska, u usporedbi s tim zemljama, ima, iako ne i dovoljne, obrazovne potencijale za postsocijalistički preobražaj, za prijelaz u informatičko društvo. Primjena znanja i drugih resursa kojima raspolaže jedno društvo, razumijeva, međutim, i volju i okolnosti da ga se upora-bi. Ako toga nema, ono ostaje blokirano.

Povezanost naselja stanovanja i zanimanja ispitanika ($C = 0,414$) veća je od one s radnim statusom. Samo su radnici manje-više podjednako raspoređeni u svim tipovima naselja; u ostalim kategorijama postoje znatne razlike. Rukovodilaca je osobito malo u selima (tek 1,9%); u seoskim naseljima, u kojima prevladavaju radnici, žive gotovo isključivo (posve razumljivo) poljoprivrednici – više u selima nego u seoskim lokalnim središtima (29,9% i 19,5%). Kada su posrijedi stručnjaci najznačajnija je razlika između seoskih i gradskih naselja, među kojima se posebno izdvaja Zagreb – gdje gotovo svaki treći ispitanik (31,6%) pripada toj skupini.

Svede li se sve kategorije zanimanja na manualna i nemanualna, seoska su naselja još rezervoari manualne radne snage: u selima ih je 74,2%, u seoskim lokalnim centrima 67,5%, a u Zagrebu 36,9%. To ne znači da su seoska naselja socijalno unificirana, da je njihova socijalna struktura jednostavna i jednoobrazna. I u njima su prisutne, mada znatno manje, za seosko stanovništvo netipične kategorije zanimanja (službenici, stručnjaci i rukovodioci), a i sama kategorija radnika, spomenuto je, vrlo je raznolika (kvalificirani, polukvalificirani, nekvalificirani). Riječ je o pojavi koju je R. Kayser (1990.), na temelju istraživanja suvremenih promjena u seoskim područjima zapadne Evrope, nazvao rekonpozicijom, koja u novim uvjetima iznova pokazuje kako, usprkos sve većoj nadmoći gradova, ni seoska naselja nisu bez ikakve razvojne šanse. Učinci su socijalističke modernizacije (tablica 11.) najzamjetniji u seoskim naseljima. U njima je smještena radna snaga industrijskog društva koja se, međutim, što se vidi iz podataka o granama djelatnosti u kojima je zaposlena (tablica 12.), međusobno značajno razlikuje.

3.5. Djelatnost stanovništva različitih tipova naselja

Najviše je zaposlenih u trgovini, ugostiteljstvu i turizmu, a najmanje u finansijskim tvrtkama. Pribroji li se zaposlene u prometu i vezama u zaseban (tercijarni) sektor, oni čine 36,5% ukupnog broja zaposlenih (ili osoba koje obavljaju zanimanje) i među sektorima djelatnosti su na prvome mjestu. To je posve jasna promjena hrvatskog postsocijalističkoga preobražaja, mada nije posve jednoznačna; prevlast tercijarnog sektora, naime, automatski ne kazuje je li posrijedi uspješan preobražaj društva ili njegova uspješna prilagodba globalnim procesima.

Tablica 12.

Grana djelatnosti sadašnjeg radnog mjesta ispitanika prema naselju stanovanja (u %)

Grana djelatnosti	Naselje stanovanja						
	Selo	Seoski lokalni centar	Širi lokalni centar	Regionalni centar	Makroregionalni centar	Zagreb	Ukupno
Poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo, vodoprivreda	34,1	26,7	4,0	5,6	3,7	1,9	15,7
Industrija i rudarstvo	12,5	13,1	14,9	12,2	8,3	7,8	11,5
Gradevinarstvo, komunalne djelatnosti	7,2	8,6	10,9	11,7	9,2	7,3	8,8
Zanatstvo	7,2	5,9	3,0	9,2	3,7	6,8	6,5
Promet i veze	6,8	7,2	6,9	7,1	6,4	9,7	7,5
Trgovina, ugostiteljstvo, turizam	20,8	19,9	29,7	29,6	39,4	27,2	26,1
Financije	1,9	0,5	5,0	3,6	4,6	4,4	2,9
Školstvo, zdravstvo, kultura, socijalna skrb	8,3	10,9	16,8	15,8	16,5	20,9	13,2
Državne službe (uprava)	4,9	7,2	8,9	5,1	8,3	14,1	7,8
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Prema podacima LABORSTAT-a (Obadić) Hrvatska je 2001. u tercijarnom (uslu-ge) i kvartarnom (državna uprava i obrana, zdravstvo, obrazovanje i sl.) sektoru imala 54,4%, a u sekundarnom i primarnom 30,0%, odnosno 15,6% zaposlenih. Slovenija koja ima uspješniju postsocijalističku preobrazbu od Hrvatske (primjerice, veći društveni proizvod, pravedniju raspodjelu društvenog bogatstva, manji udjel isključenih iz procesa rada i sl.) iste je godine imala manji udjel zaposlenih u tercijarnom i kvartarnom (54,4%), te u primarnom sektoru (9,9%), a veći u sekundarnom sektoru (38,2%). Slično je i u drugima postsocijalističkim zemljama koje su postale članice Evropske Unije: udjel je zaposlenih u sekundarnom sektoru Estonije 33,0%, Mađarske 34,2%, Slovačke 37,6, a Češke čak 40,0%. Ali, s druge strane, u većini razvijenih, pa i manje razvijenim zemljama Evropske Unije, udjel zaposlenih u sekundarnom se sektoru kreće od petine do trećine: na primjer 34,3% u Portugalu, 30,0% u Irskoj, 22,8% u Grčkoj, 21,2% u Nizozemskoj (Obadić). Općenito, zanemarujući varijacije u pojedinim zemljama, promjena udjela zaposlenih u tercijarnom i sekundarnom sektoru znak je transformacije industrijskog društva u tzv. postindustrijsko ili informatičko društvo ili, u uvjetima globalizacije, u umreženo društvo kasne modernosti. Prema podacima ovog istraživanja (tablica 12.) u Hrvatskoj je nastavljen proces smanjenja udjela zaposlenih u sekundarnom i povećanja u tercijarnom sektoru.

Povezanost je tipa naselja stanovanja i grane djelatnosti ispitanika (tablica 12.) relativno visoka ($C = 0,405$). Ta povezanost ima i posebnosti: ponekad se razlikuju seoska i gradska naselja (poljoprivreda je više zastupljena u seoskim, a trgovina,

ugostiteljstvo i turizam te financije i školstvo u gradskim naseljima), a katkada se Zagreb i makroregionalna središta (s manje zaposlenih u industriji i rudarstvu) razlikuju od svih ostalih naselja, u državnim službama Zagreb se razlikuje od svih drugih naselja, a kadšto ni nema neke sistematske razlike (promet i veze, zanatstvo i građevinarstvo). Prostorna je raspodjela djelatnosti u Hrvatskoj posve neujednačena. Od 21 grada (županijska središta¹⁸ i Grad Zagreb) šest ih ima jednak raspored po rangu zastupljenosti sektora djelatnosti (1. tercijarni, 2. sekundarni, 3. kvartarni i 4. primarni), što je obilježje Hrvatske u cjelini (Rijeka, Velika Gorica, Pula, Karlovac, Varaždin i Bjelovar), osam (Zagreb, Split, Osijek, Zadar, Slavonski Brod, Šibenik, Dubrovnik i Vinkovci) imaju redoslijed u kojemu je kvartarni sektor s drugog mjesta istisnuo sekundarni (1. tercijarni, 2. kvartarni, 3. sekundarni i 4. primarni), četiri (Sisak, Čakovec, Koprivnica i Krapina) su zadržala prije stečenu prednost sekundarnog sektora (1. sekundarni, 2. tercijarni, 3. kvartarni i 4. primarni), jednako kao Požega i Virovitica što se od prethodnih gradova razlikuju po tome što na drugome mjestu imaju kvartarni, a na trećemu tercijarni sektor. Svi, dakle, na prvome mjestu imaju tercijarni ili sekundarni sektor. Samo Gospić, od županijskih središta, ima na 1. mjestu kvartarni, na 2. tercijarni, na 3. primarni i na 4. sekundarni sektor. Slične su razlike i među 26 ostalih gradova obuhvaćenih istraživanjem.

Proces postsocijalističke transformacije hrvatskog društva, kakvim bi se moralo prevladati nasliedeno industrijsko društvo, promatran po sektorima djelatnosti, u Hrvatskoj se možda može najbolje ilustrirati smjerom kretanja koji će najvjerojatnije prevladati u većini gradova (slučaj Zagreba) i s razlikama koje u tom kretanju već postoje (primjer Dubrovnika i Gospića). Grad Zagreb je, prema izračunu N. Antić, 2001., od ukupnog broja zaposlenih (isključeni zaposleni u inozemstvu) u tercijarnom sektoru imao 42,3%, u kvartarnom 29,3%, u sekundarnom 25,8% i primarnom 1,2%. Deset godina prije, prema Popisu stanovništva 1991., od ukupnog je broja zaposlenih u sekundarnom sektoru bilo 38,2%, u tercijarnom 29,0%, kvartarnom 26,7% i primarnom 1,6%. Sekundarni sektor je izguran s prvoga i preselio ne na drugo (kao u Hrvatskoj) već na treće mjesto po udjelu u ukupnoj zaposlenosti.

¹⁸ Uz nekoliko iznimaka, to su i najveći gradovi u Hrvatskoj, pa su, pretpostavljamo, u njima i najintenzivnije promjene. Zato se centrom Istarske županije navodi Pula, Vukovarsko-srijemske Vinkovce, a Zagrebačke županije Veliku Goricu kao njen najveći grad. Ukupno zaposleni – a uz isključenje zaposlenih u inozemstvu i onih čija je djelatnost nepoznata (Popis stanovništva 2001.) – u poljoprivredi, lovstvu, šumarstvu i ribarstvu svrstani su u *primarni sektor*, u *sekundarni sektor* zaposleni u rudarstvu, preradivačkoj industriji, opskrbi električnom energijom, plinom i vodom i građevinarstvu, u *tercijarnom sektoru* su zaposleni u trgovini na veliko i malo, popravcima motornih vozila i predmeta za osobnu uporabu i kućanstvo, hotelima i restoranima, prijevozu, skladištenju i vezama, financijskom posredovanju, poslovanju nekretninama, iznajmljivanju i poslovnim uslugama, a u *kvartarnom sektoru* su zaposleni u javnoj upravi, obrani, obveznom osiguranju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi, ostalim društvenim, socijalnim i osobnim uslužnim djelatnostima, privatnim kućanstvima i izvanteritorijalnim organizacijama i tijelima.

Grad Zagreb u tercijarnom i kvartarnom sektoru zapošljava gotovo trojicu od četvorice zaposlenih; on je postao i uslužni centar Hrvatske i uslužni centar međunarodnoga kapitala, ne smo u Hrvatskoj već i u regiji. Zagreb, kao urbana aglomeracija (Zagreb i njegova neposredna okolina – Zagrebačka županija) s više od milijun stanovnika, postao je jedan od, kako za takve gradove kaže E. Soja, »multiplih čvorova u regionalnim mrežama«, te u uvjetima informatičkog društva, poput drugih velikih »gradova-regija«, »postao glavna pokretačka snaga globalne ekonomije« (Soja, 2003.: 279). Na drugoj, pak, strani, primjeri Dubrovnika i Gospića, dva ekstrema s obzirom na sektore djelatnosti – u gradu Dubrovniku na prvom mjestu je tercijarni sektor s najvećim udjelom (56,1%) u Hrvatskoj, na drugom je kvartarni (30,5%), na trećem sekundarni (13,5%) i na četvrtome mjestu primarni sektor s 1,6%, dok je u Gospiću na prvome mjestu kvartarni (45,6%), na drugome tercijarni (28,3%), na trećemu primarni (13,4%) i na četvrtome mjestu sekundarni sektor s 12,7% zaposlenih – što upozorava na barem dva aspekta koje valja uzeti u obzir u analizi postsocijalističke transformacije društva. Prvo, »protjerivanje« djelatnosti iz tzv. neposredne materijalne proizvodnje na rubove aktivnosti (primarni i sekundarni sektor) ne mora značiti i uspješnu prilagodbu suvremenima ekonomskim uvjetima (to nije ni »regresija« ili »restauracija«, jer se, objektivno, ne može ni postići negdašnja dominacija poljoprivrede, a svakako se može, u danim okolnostima, označiti destrukcijom ekonomskog života – slučaj Gospića). Drugo, prirodni, društveni ili kulturno-povijesni resursi uvijek su relativni, jer ih se uvijek jednako ne vrjednuje, nisu uvijek ni jednako legitimirani, pa se u različitim okolnostima, njihovom uporabom, ne postiže ni podjednak društveni razvoj i na njemu utemeljenu društvenu moć – primjer Dubrovnika s pozitivnim i Gospića s negativnom vrjednovanjem resursa s kojima raspoložu. Gospić, sa zaposlenima u kvartarnom sektoru na prvome mjestu rang-liste, mada ekstreman, nije usamljen slučaj. Od gradova obuhvaćenih ovim istraživanjem, mada s manjim sektorskim razlikama, takvi su Imotski, Drniš i Knin. Dubrovniku se, pak, s malo manjim udjelom tercijarnog sektora, može priključiti Supetar (49,3%) i Krk (44,7%).

4. Zaključak: polarizacija punoljetnog stanovništva u postsocijalističkoj Hrvatskoj

Hrvatsko je društvo, dakle, s obzirom na vrste djelatnosti, izrazito heterogeno, i na njegovu su ukupnom teritoriju korisni resursi i njihova uporaba vrlo različito raspoređeni. Ova raznolikost može značiti i regionalnu i lokalnu komplementarnost u razvoju, ali može biti i pokazatelj uključivanja nekih prostora u uspješan razvoj ili pak isključivanja drugih iz takva razvoja.

Osnovna podjela što polarizira punoljetno stanovništvo u postsocijalističkim zemljama, u koje bez znatnijih zapreka prodire deregulacijom oslobođen financijski kapital (pojava koju bi se moglo nazvati globalizacijskim procesom u neoliberalističkom ključu), ona je što nastaje mehanizmima uključivanja, odnosno isključivanja iz radnog procesa. U Hrvatskoj to znači isključenje znatnog dijela stanov-

ništva iz radnog procesa putem već strukturne nezaposlenosti (uslijed nedostatna rasta, neuskladene ponude i potražnje radne snage, itd.) i zbog umirovljenja, tako što je znatan udjel prerano umirovljenih (svaki treći penzioner je mlađi od 60 godina) i što se u raspodjeli društvenog bogatstva primjenjuje izrazito nizak stupanj međugeneracijske solidarnosti. Prema ovim obilježjima, hrvatsko je društvo umnogome već napustilo obrazac poznatosti i sigurnosti u poduzeću industrijskog društva, što je razumijevao »stalnu zaposlenost, jasno određene zadatke u zanimanju i obrasce karijere u životnom ciklusu« (Castells, 2000.: 296) i zamijenilo ga nesigurnošću – stanjem kojim se legitimira dinamičnost postsocijalističke transformacije i samoga procesa globalizacije.

Druga polarizacija, što se odnosi na zaposlene, tj. uključene, jest polarizacija na stručnu, visokoobrazovanu (samoprogramirajuću) radnu snagu, na jednoj, i nekvalificiranu, »generičku«, radnu snagu (koju još nije zamijenio automatiziran proizvodni proces), na drugoj strani, što isključuje srednjeobrazovane, prema rezultatima ovog istraživanja, u Hrvatskoj još nije na djelu. Hrvatska je i u razdoblju postsocijalističke transformacije zadržala u socijalizmu oblikovanu obrazovnu strukturu razmjerno razvijenog industrijskog društva. To potvrđuje distribucija zaposlenih prema zanimanju i školskoj spremi. Polarizacija će se pokazati kada su u pitanju nezaposleni.

Treći je učinak ovog procesa znatno povećanje radnih organizacija s manjim brojem zaposlenih¹⁹ i, djelomice u vezi s tim, promjena u strukturi sektora djelatnosti (trend zamjene »proizvodne« »uslužnom« ekonomijom, tj. sekundarnog, tercijarnim sektorom), promjena kakva, pretpostavlja se, zahtijeva povećanje udjela visokostručne radne snage. U cjelini, u Hrvatskoj je izvedena ta promjena, mada nije zabilježena znatnija promjena udjela visokostručne radne snage u postsocijalističkom razdoblju. To bi moglo značiti kako je možda riječ više o hipertrofiji »klasičnih« uslužnih djelatnosti, a manje o pojavi tzv. proizvodnih usluga kakve obilježuju informatičko društvo.

Četvrto, kao u svima drugim postsocijalističkim zemljama, i u Hrvatskoj su, na temelju različitih mogućnosti u pristupu korisnim resursima, restrukturirani vlasnički odnosi, u kojima poduzetnici, uz menadžere (»kolektivne kapitaliste«) i profesionalne političare, čine oko trećine novouspostavljene dominantne klase i u kojoj prevladava (zajedno s mješovitima oko dvije trećine) zaposlenost u privatnom vlasništvu.

Raspoređenost je analiziranih obilježja (obrazovanje, radni status, zanimanje i grana djelatnosti) na cijelom prostoru Hrvatske neujednačena. I njihova je poveza-

¹⁹ O tome u prethodnom dijelu teksta nije bilo govora. Podaci o veličini radne organizacije iz ankete pojedinaca vrlo su nepouzdana. Zato i nisu uključeni u upitnik. Informaciju (i njena elaboraciju) o znatnom rastu manjih radnih organizacija i zaposlenosti u njima iznio je u vrlo iscrpnom i instruktivnom radu V. Franičević (2005.).

nost s tipom naselja stanovanja neujednačena: najmanja je s radnim statusom ($C = 0,287$), a najveća sa zanimanjem ($C = 0,414$); između njih su obrazovanje ($C = 0,300$) i grana djelatnosti ($C = 0,405$). Ujednačenost njihove raširenosti postoji u obrazovanih za radnička zanimanja i radnika po zanimanju, zatim nezaposlenih, umirovljenika i onih koji samostalno obavljaju posao, te onih koji su zaposleni u građevinarstvu, prometu i vezama. U ostalim primjerima (recimo, niže ili više obrazovanje, stručnjaci i rukovodioci, zaposleni u financijama, školstvu, zdravstvu, državnim službama, trgovini) postoji jasna razlika između seoskih i gradskih naselja, u čemu se, u cjelini gledano, među svim naseljima izdvaja grad Zagreb. On ima najveću socijalnu gustoću i najveće dispozicije za promjenu. Raspodjela istraživanih obilježja u prostoru Hrvatske pokazuje umreženost naselja, pri čemu su »niže« funkcije za održavanje društvenog sustava više smještene u seoskima, a »više« funkcije u gradskim naseljima. Kao državno, a dijelom i regionalno međunarodno središte, Zagreb je na vrhu te hijerarhijski uređene naseljske strukture.

Literatura

1. Antić, Nada: Strukturna obilježja stanovništva grada Zagreba. – <http://www.pou.hr/komvj/KV271/Struktura%20stanovnistva.htm>
2. Balandier, Georges (1998.): Politička antropologija. – Zagreb: Politička kultura, 196 str.
3. Bauman, Zygmunt (1997.): Postmodernity and Its Discontents. – Cambridge: Polity Press, 218 p.
4. Berc, Gordana; Ljubotina, Damir; Blažeka, Slavica (2004.): Struktura obitelji i životni uvjeti obitelji u selu i gradu. – *Sociologija sela*, Zagreb, 42 (2004) 163/164: 23-41.
5. Berger, Peter L.; Luckmann, Thomas (1922.): Socijalna konstrukcija zbilje. – Zagreb: Naprijed, 226 str.
6. Bourdieu, Pierre (1998.): Društveni prostor i simbolička moć. – U: Ivana Spasić (red.): *Interpretativna sociologija*. – Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 143-158 str.
7. Bourdieu, Pierre (1999.a): Nacrt za jednu teoriju prakse. – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 254 str.
8. Bourdieu, Pierre (1999.b): Signalna svjetla. – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 121 str.
9. Boudon, Raymond (1979.): La logique du social. – Paris: Hachette, 275 p.
10. Bridenthal, Renate; Laibman, David (2005.): The Deep Structure of the Present Moment: Introduction. – *Science and Society*, New York, 69 (2005) 3: 278-283.
11. Castells, Manuel (2000.): Uspon umreženog društva. – Zagreb: Golden marketing, 583 str.
12. Castells, Manuel (2002.): Moć identiteta. – Zagreb: Golden marketing, 466 str.
13. Castells, Manuel (2003.): Kraj tisućljeća. – Zagreb: Golden marketing, 438 str.
14. Čengić, Drago (1995.): Menageri i privatizacija: sociološki aspekti preuzimanja poduzeća. – Zagreb: Alineja.
15. Čengić, Drago (red.) (2005.a): Menadžersko-poduzetnička elita i modernizacija: razvojna ili rentijerska elita? – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 298 str.
16. Čengić, Drago (2005.b): Teorijsko-empirijski pristupi istraživanju menadžerske elite. – U: Drago Čengić (red.): *Menadžersko-poduzetnička elita i modernizacija: razvojna ili rentijerska elita?* – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

17. Čudina-Obradović, Mira; Obradović, Josip (1998.): Utjecaji socio-ekonomskoga položaja obitelji na bračne, obiteljske i socijalizacijske procese. – *Revija za sociologiju*, Zagreb, 28 (1998) 1/2: 27-46.
18. Ehrenreich, Barbara (1983.): *The Hearts of Men: American Dreams and the Flight from Commitment*. – Garden City, NY, prema: Manuel Castells (2002.).
19. First-Dilić, Ruža (2002.): Obrasci odlučivanja i struktura porodične moći u suvremenoj poljoprivrednoj porodici. – *Sociologija sela*, Zagreb, 40 (2002) 157/158: 329-349.
20. Franičević, Vojmir (2005.): Poduzetništvo i ekonomski rast u hrvatskom postsocijalističkom kontekstu. – U: Drago Čengić (red.): (2005).
21. Giddens, Anthony (1992.): *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. – Stanford: Stanford University Press, prema: Manuel Castells (2002.)
22. Gurvich, Georges (1965.): *Suvremeni poziv sociologije*. – Sarajevo: Veselin Masleša, 640 str.
23. Hodžić, Alija (1988.): Prilog seljačkom pitanju. – U: *Društvene promjene u prostoru*. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 97-111 str.
24. Hodžić, Alija (2002.): Seoska svakidašnjica. – U: Dušica Seferagić (ur.): *Selo: izbor ili usud*. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 73-97 str.
25. Hodžić, Alija (2004.): Posrednici i/ili konstruktori. – U: *Izbori u medijima (Hrvatska 2003)*. – Zagreb: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, 85-123 str.
26. Katunarić, Vjeran (1996.): »Zvezdano nebo«: promjene i determinizam gornjih stratum. – *Revija za sociologiju*, Zagreb, 26 (1996) 3/4: 153-167.
27. Katunarić, Vjeran (1998.): Sociokulturni kapital budućnosti: neoklasični i drugi pristupi. – U: Matko Meštrović i Aleksandar Štulhofer (red.): *Sociokulturni kapital i tranzicija u Hrvatskoj*. – Zagreb: Biblioteka Revije za sociologiju, 203-231 str.
28. Kayser, Bernard (1990.): *La renaissance rurale*. – Paris: Armand Colin, 316 p.
29. Kodrnja, Jasenka (2002.): Patrijarhalnost u hrvatskoj obitelji: briga ili dominacija. – *Sociologija sela*, Zagreb, 40 (2002) 155/156: 155-180.
30. Krištofić, Branimir (1997.): Manageri i modernitet. – U: Branka Golub, Branimir Krištofić i Drago Čengić: *Znanstvene i privredne elite*. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 41-65 str.
31. Krištofić, Branimir (2005.): Inovacije u »društvu znanja«. – U: Katarina Prpić (red.): *Elite znanja u društvu (ne)znanja*. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 93-120 str.
32. Linz, Juan J.; Stepan, Alfred (1992.): *Political Identities and Electoral Sequences: Spain, the Soviet Union, and Yugoslavia*. – *Daedalus*, Cambridge, 123-139.
33. Linz, Juan J.; Stepan, Alfred (1998.): *Demokratska tranzicija i konsolidacija (Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa)*. – Beograd: Filip Višnjić, 583 str.
34. Milić, Vojin (1996.): *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije (od druge polovine 50-tih do sredine 60-tih godina)*. – Novi Sad: Filozofski fakultet, 422 str.
35. Moačanin, Fedor (1981.): *Društveni razvoj u Vojnoj Krajini*. – U: Mirjana Gross (red.): *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. do početka 20. stoljeća)*. – Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 83-101 str.
36. Obadić, Alka: Usporedba osnovnih makroekonomskih indikatora na tržištu rada odabrane skupine zemalja. – <http://www.ijf.hr/konkurentnost/obadic1.pdf>
37. Obradović, Josip; Lukinac, Damir; Radman, Olga; Šiško, Zdravka (1992.): Bračni odnosi i stabilnost braka. – *Revija za sociologiju*, Zagreb, 22 (1992) 3/4: 147-169.
38. Pinelli, Antonella (1995.): Women's condition, low fertility, and emerging union patterns in Europe, prema: Manuel Castells (2002).
39. Rawls, John (2003.): *Pravo Naroda*. – Beograd: Alexandria press, 233 str.

40. Sekulić, Duško; Šporer, Željka (2000.) Formiranje poduzetničke elite u Hrvatskoj. – *Revija za sociologiju*, Zagreb, 30 (2000) 1/2: 1-20.
41. Soja, Edward W. (2003.): Writing the City Spatially. – *City*, London, (2003) 3: 269-277. Ili <http://search.epnet.com/login.aspx?direct=true&db=aph&an=12337104>
42. Supek, Rudi (1978.): Društveni procesi i društvene vrednote. – U: Rudi Supek (red.): *Društveni procesi i društvene vrednote*. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 15-51 str.
43. Taylor, Charles (1995.): Politika priznavanja. – Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 78 str.
44. Tilly, Charles; Tilly, Louise; Tilly, Richard (2002.): Buntovno stoljeće, 1830.-1930. – Zagreb: Jesenski i Turk, 416 str.
45. Živić, Dražen (2003.): Demografski okvir i razvoj obiteljske strukture stanovništva Hrvatske 1971.-2001. – *Revija za sociologiju*, Zagreb, 33 (2003) 1/2: 57-73.
46. Županov, Josip (1998.): Kulturni kapital – kategorija informatičkog društva. – U: Matko Meštrović i Aleksandar Štulhofer (red.): *Sociokulturni kapital i tranzicija u Hrvatskoj*. – Zagreb: Biblioteka Revije za sociologiju, 109-113 str.

Alija Hodžić

Institute for Social Research in Zagreb, Zagreb, Croatia

Social Re-structuring and the New Social Context

Summary

The subject matter of this paper is the analysis of the Croatian society's structural strata and of the changes occurring within them. The analysis is founded upon the data collected from a representative sample of the adult population of Croatia by means of the structured questionnaire. The sample was constructed upon the results of the census conducted in 2001 and the research was carried out in the mid 2004 as the part of the project *Sociological aspects of the network of settlements within the context of transition*. The results giving foundation for the insight into the course of Croatia's integration in contemporary processes influenced by globalization are being examined: the analysis is being made of the family, educational and the newly established class structure, i.e. ownership structures, occupations, working statuses and economic activity branches (employment structures). Proportional sample of settlements within which the data were collected enabled the distribution of characteristics mentioned above with regard to the type of settlement to be particularly examined. The results of the research show comprehensive social re-structuring but as far as the scope and the degree of changes are concerned the characteristics researched are greatly various. The analysis showed that family and educational structures are highly resistant to changes within the process of the post-socialist transformation while economic activity branches and especially ownership structures are subject to greatest changes. And also not all types of settlements are equally affected by these changes. There is bigger or smaller systematic difference between urban and rural settlements, and Zagreb differs from all the other settlements by its characteristics. The author concludes that hierarchically organized network of settlements comprises various degrees of social density and, accordingly, various degrees of capacity for change.

Key words: social structure, types of settlements, exclusion, family life, ownership structure, education, working status, occupation, economic activity branch.

Received on: the 10th of June, 2005

Accepted on: the 29th of July, 2005

Alija Hodžić

Institut de Recherches sociales à Zagreb, Zagreb, Croatie

La restructuration sociale et le nouveau contexte social

Résumé

Le sujet de cet article est une analyse des différentes couches structurelles de la société croate et des changements qui y apparaissent. Cette analyse est fondée sur des données recueillies au moyen d'un questionnaire structuré, et ce sur un échantillon représentatif de la population adulte de Croatie, constitué sur la base du recensement de la population de 2001; les recherches ont été réalisées vers le milieu de 2004, dans l'ensemble du projet *Aspects sociologiques du réseau des localités dans le contexte de la transition*. Sont analysés les résultats en vertu desquels il est possible d'avoir un aperçu du processus d'intégration de la Croatie dans les processus contemporains influencés par la globalisation: il est question d'une analyse de la structure de la famille, de l'éducation et de la classe nouvellement établie, en fait des structures en matière de propriétés, des professions, des statuts concernant le travail, et des branches de l'activité économique (structures de l'emploi). L'analyse est particulièrement orientée sur la répartition de ces caractéristiques compte tenu du type de la localité, ce que permet un échantillon proportionnel de la localité sur laquelle sont recueillies les données. Les résultats des recherches présentent une restructuration sociale compréhensible, mais les caractéristiques ayant fait l'objet des recherches sont très variées compte tenu de l'ampleur et du degré des changements. Les résultats de l'analyse montrent que les structures de la famille et de l'éducation sont les plus résistantes aux changements dans le processus de la transformation post-socialiste, tandis que les branches de l'activité économique et tout particulièrement les structures en matière de propriétés sont exposées aux plus grands changements. Tous les types de localités ne sont pas également affectés par les changements de ces structures. Il y a des différences systématiques plus ou moins grandes entre les localités urbaines et les localités rurales, et Zagreb diffère de toutes les autres localités par ses caractéristiques. L'auteur conclut que le réseau des localités, organisé hiérarchiquement, comporte en soi différents degrés de densité sociale et, par là, différents degrés de capacité quant au changement.

Mots-clés: structure sociale, type de localité, exclusion, vie familiale, structure en matière de propriétés, éducation, statut de travail, profession, branche d'activité.

Reçu: le 10 juin 2005

Accepté: le 29 juillet 2005